

MARUF İKTİSAT

MARUF ECONOMICS

الاقتصاد المعروف

İSLÂM İKTİSADİ
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
YIL/YEAR: 3 • SAYI/NO: 1 • 2023

EISSN: 2757-9360

THE JOURNAL OF ISLAMIC
ECONOMICS RESEARCH

مجلة بحوث الاقتصاد الاسلامي

DOĞRU KARAR VERMEDE FİNANS OKUR YAZARLIĞI

Katılım Bankacılığı Derslerinin
İslami Finans Okuryazarlık Düzeyine Etkisi:
Aksaray Üniversitesi Örneği

Muhammed Hadin Öner

Sultan Melikşâh Döneminde
İran İsmâîlî Örgütlenmesi ve Hasan Sabbâh

Ahmed Said Yalçinkaya

Determination of Suitable Strategies for
The Development of Biomass Energy Investments
in Turkey By AHP Method

*Türkiye'deki Biyokütle Enerji Yatırımlarının Gelişti-
rilmesine Yönelik Uygun Stratejilerin AHP Yöntemi
ile Belirlenmesi*

**Serhat Yüksel
Hasan Dinçer
Duygu Yavuz**

فلسفة الاقتصاد السلوكي مقابل الاقتصاد
الاسلامي وأثرها على سلوك المستهلك

*Davranışsal İktisada Karşı İslam İktisadı ve
Tüketici Davranışı Üzerindeki Etkisi*

Eşref Mahmutoglu

Ömer Demir, Akıl ve Çıkar: Davranışsal İktisat
Açısından Rasyonel Olmanın Rasyonelliği

Fatma Nur Şahin

marufvakfi.org

f | t marufvakfi

MARUF İKTİSAT

MARUF ECONOMICS

الاقتصاد المعروف

KÜNYE / TAG

Sahibi

**Maruf Eğitim Araştırma ve
Dayanışma Vakfı Adına**
On behalf of the owner,
Maruf Education Research and
Solidarity Foundation
Sıtkı Abdullahoğlu

Yazı İşleri Müdürü

Editor in Chief
Yakup Yakar

Editör Kurulu/Editorial Board

Editör/Editor

Doç. Dr. Hakan Kalkavan
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Editör Yardımcısı/Co-editor

Arş. Gör. Abdullah Kuluç
İstanbul Üniversitesi

Editör Yardımcısı/Co-editor

Esmâ Vatandaş
İstanbul Üniversitesi

Grafik Tasarım/Graphic Design

Yılmaz Mermer

Yayın Periyodu/Publication Period

Yılda iki kez yayımlanır.
(Haziran, Aralık)

*Published twice a year.
(June, December)*

'Maruf İktisat İslam İktisadi
Araştırmaları Dergisi' Türkçe, İngilizce ve
Arapça makaleler yayınlayan uluslararası
hakemli akademik bir dergidir.

*'Maruf İktisat Journal of Islamic Economics
Studies' is an international peer-reviewed
academic journal that publishes articles
written in Turkish, English, and Arabic.*

marufvakfi.org
f | t | marufvakfi

İletişim/Contact

Maruf İktisat

İslâm İktisadi Araştırmaları Dergisi

Seyit Nizam Mah. Mevlana Cad. No: 77

Necmettin Aytek Plaza Kat: 8

Zeytinburnu-İstanbul

Telefon: +90 0212 510 11 24-25

• maruf@marufiktisat.com

• editor@marufiktisat.com

www.marufiktisat.com

www.dergipark.org.tr/
tr/pub/marufiktisat

MARUF İKTİSAT

İSLÂM İKTİSADİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Yıl/Year: 03 • Sayı/No: 01 • HAZİRAN/JUNE 2023

EISSN: 2757-9360

Danışma Kurulu / Advisory Board

Doç. Dr. Abdullah Durmuş, **Marmara Üniversitesi**

Prof. Dr. Ahmet Faruk Aysan, **Hamad Bin Khalifa University**

Prof. Dr. Ahmet Tabakoğlu, **İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi**

Doç. Dr. Ali Polat, **Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi**

Prof. Dr. Faruk Bal, **İstanbul Medeniyet Üniversitesi**

Prof. Dr. Fatih Savaşan, **Sakarya Üniversitesi**

Prof. Dr. Hakan Sarıbaş, **Bülent Ecevit Üniversitesi**

Prof. Dr. Hasan Hacak, **Marmara Üniversitesi**

Prof. Dr. Heytem Hazne, **İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi**

Doç. Dr. İbrahim Sırma, **İstanbul Üniversitesi**

Prof. Dr. Mehmet Hüseyin Bilgin, **İstanbul Medeniyet Üniversitesi**

Prof. Dr. Mehmet Asutay, **Durham Üniversitesi**

Doç. Dr. Mehmet Babacan, **İstanbul Medipol Üniversitesi**

Prof. Dr. Ömer Karaoğlu, **İstanbul Üniversitesi**

Prof. Dr. Sadık Ünay, **İstanbul Üniversitesi**

Prof. Dr. Servet Bayındır, **İstanbul Üniversitesi**

Prof. Dr. Süleyman Kaya, **İstanbul Üniversitesi**

Prof. Dr. Şakir Görmüş, **Sakarya Üniversitesi**

Doç. Dr. Zeyneb Hafsa Orhan, **İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi**

Yayın Kurulu / Publication Board

Doç. Dr. Abdullah Durmuş, **Marmara Üniversitesi**

Prof. Dr. Ahmet Faruk Aysan, **Hamad Bin Khalifa University**

Prof. Dr. Ahmet Tabakoğlu, **İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi**

Prof. Dr. Heytem Hazne, **İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi**

Dr. Öğr. Üyesi İrfan Ersin, **İstanbul Medipol Üniversitesi**

Prof. Dr. Mehmet Asutay, **Durham Üniversitesi**

Prof. Dr. Servet Bayındır, **İstanbul Üniversitesi**

Sıtkı Abdullahoğlu, **Maruf Vakfı İslam Ekonomisi Enstitüsü**

Prof. Dr. Süleyman Kaya, **İstanbul Üniversitesi**

Araştırma Makalesi / Research Article

Katılım Bankacılığı Derslerinin
İslami Finans Okuryazarlık Düzeyine Etkisi:
Aksaray Üniversitesi Örneği

*The Effect of Participation Banking
Courses on Islamic Finance Literacy Level:
The Case of Aksaray University*

Muhammed Hadin Öner 04

Araştırma Makalesi / Research Article

Sultan Melikşâh Döneminde
İran İsmâîlî Örgütlenmesi ve Hasan Sabbâh

*The Ismaili Organization and Hasan Sabbah
during the Sultan Melikshah Period in Iran*

Ahmed Said Yalçınkaya 18

Araştırma Makalesi / Research Article

Determination of Suitable Strategies for
The Development of Biomass Energy Investments
in Turkey By AHP Method

*Türkiye'deki Biyokütle Enerji Yatırımlarının
Geliştirilmesine Yönelik Uygun Stratejilerin AHP
Yöntemi ile Belirlenmesi*

**Serhat Yüksel
Hasan Dinçer
Duygu Yavuz 32**

Araştırma Makalesi / Research Article

فلسفة الاقتصاد السلوكي مقابل الاقتصاد
الاسلامي وأثرها على سلوك المستهلك

Behavioral Economics versus Islamic Economics
and its Impact on Consumer Behavior

*Davranışsal İktisada Karşı İslam İktisadı ve Tüketici
Davranışı Üzerindeki Etkisi*

Eşref Mahmutoğlu 45

Kitap Değerlendirmesi / Book Review

Ömer Demir, Akıl ve Çıkar: Davranışsal İktisat
Açısından Rasyonel Olmanın Rasyonelliği

Fatma Nur Şahin 81

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

Katılım Bankacılığı Derslerinin İslami Finans Okuryazarlık Düzeyine Etkisi: Aksaray Üniversitesi Örneği

Muhammed Hadin Öner¹

Öz

Modern anlamda dünyada ilk örneklerine 1963 yıllarına rastlanılan İslami finansın Türkiye'deki uygulamaları 1984 yılına dayanmaktadır. O tarihten bugüne kadar İslami finansın sektörden aldığı pay istenilen düzeylere ulaşamamıştır. Bu payın artması hususunda kamu otoritesinden sivil toplum kuruluşlarına kadar bütün paydaşların çabası ve isteği çok yüksek olmuştur. Üniversiteler de bu çaba içerisinde yer almış ve lisanstan doktora düzeyine, araştırma merkezlerinden çalıştaylara kadar alanla ilgili birçok çalışma yapmışlardır. Bu çalışmanın amacı Katılım Bankacılığı derslerinin öğrencilerinin İslami finans okuryazarlık düzeylerine ve İslami finans ekosistemine karşı farkındalıklarının ne düzeyde olduğunu araştırmaktır. Bu anlamda çalışmada Aksaray Üniversitesi Ortaköy Meslek Yüksekokulu Bankacılık ve Sigortacılık bölümünde okutulan Katılım Bankacılığı dersinin öğrencilerin İslami finans okuryazarlık ve katılım finansına yönelik algı düzeylerinde nasıl bir değişiklik ortaya çıkardığı araştırılmıştır. Çalışma kapsamında Katılım Bankacılığı dersini alan 15 öğrenciye yarı yapılandırılmış mülakat tekniği ile çeşitli sorular yöneltilmiştir. Bulgulara göre öğrencilerin dersi aldıktan sonraki İslami finans okuryazarlık düzeylerinde ve katılım finansı konusundaki farkındalıklarında gözle görülür bir yükselişin olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: : İslami Finans, Katılım Finans, İslami Finans Okuryazarlığı
JEL Sınıflandırması: G20; G21; G29

¹ Aksaray Üniversitesi, Ortaköy Meslek Yüksekokulu, Mülkiyet Koruma ve Güvenlik Bölümü, Dr. Öğr. Üyesi

E-posta: hadinoner@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-7746-8865>

Atıf/Citation: Öner, M. H. (2023). Katılım Bankacılığı Derslerinin İslami Finans Okuryazarlık Düzeyine Etkisi: Aksaray Üniversitesi Örneği, *Maruf İktisat İslam İktisadi Araştırmaları Dergisi*, 3(1), s.04-17.

• DOI: 10.58686/marufiktisat.1292443 • Geliş/Received - 04.05.2023 • Kabul/Accepted - 31.05.2023

The Effect of Participation Banking Courses on Islamic Finance Literacy Level: The Case of Aksaray University

Abstract

Islamic finance first emerged in the world in 1963 and started in Turkey in 1984. Since its establishment, Islamic finance has not reached the desired level. The state, civil society organizations, and other actors are making efforts to develop Islamic finance, and universities are also contributing to the field through undergraduate, graduate, doctoral, and research centers. The purpose of this study is to investigate the level of Islamic finance literacy and awareness of the Islamic finance ecosystem among students taking Participation Banking courses. Specifically, the study examines the impact of the Participation Banking course offered at Aksaray University's Ortaköy Vocational School of Banking and Insurance on students' perception of Islamic finance literacy and participation finance. The study involved semi-structured interviews with 15 students who took the Participation Banking course. The findings revealed a noticeable increase in the Islamic finance literacy levels and students' awareness of participation finance after taking the course.

Keywords: Islamic Finance, Participation Finance, Islamic Finance Literacy.

JEL Classification: G20; G21; G29

1. Giriş

Finans sektörü modern ekonomik hayatın önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Dünyada ve Türkiye’de son yıllarda finansal sistem derinleşmiş ve karmaşık bir yapıya dönüşmüştür. Bu dönüşüm neticesinde piyasaları doğru okumak ve sürdürülebilir kararlar vermek finans bilgi ve birikim düzeyi ile mümkün olmaktadır. Özellikle son yıllarda yaşanan küresel finans krizi, Kovid-19 pandemisi ve doğal afetler gibi birçok olumsuz durum finansal okuryazarlığın fazlası ile ön plana çıkmasına neden olmuştur. Bunun yanında konvansiyonel finansın tamamlayıcısı konumunda bulunan İslami finans piyasalarını doğru okumak ise İslami finans okuryazarlığı ile mümkün olmaktadır.

Finansal okuryazarlık 2000’li yılların başlarında yaygınlık kazanan bir kavram olup, finansal kaynakları doğru yönetmek için finans bilgi ve beceri düzeyinin bireylere kazandırılmasıdır (Cude, 2021: 5). Finansal okuryazarlık, insanların finansal ürünler, hizmetler ve kavramlar hakkında bilgi sahibi olmalarını da sağlayarak, spekülative ve riskli işlemlerden kaçınmalarına ve uzun vadeli finansal kararlar alarak hayat kalitelerini artırmalarına yardımcı olmaktadır (Huston, 2010: 296; Kaur vd., 2015: 144). İslami finans okuryazarlığı ise İslami finans ürünlerinin daha iyi anlaşılabilir hale gelmesi ve doğru finansal kararlar verebilmeyi ifade etmektedir. İslami finans okuryazarlığı kavramı henüz çok yeni olmasına rağmen, literatürde çeşitli tanımları bulunmaktadır. Bazı kaynaklarda İslami finans okuryazarlığı, finansal okuryazarlığın İslami prensiplerle uyumlu bir uzantısı olarak tanımlanırken, bazı kaynaklarda da kişinin İslami öğretilere uygun bir şekilde finansal kaynakları yönetme yeteneği olarak ifade edilmektedir (H. R. Abdullah & Abdul Razak, 2015: 63; M. A. Abdullah vd., 2017: 70).

İslami finansın ülkelerin finansal sistemindeki payı artarken İslami finans okuryazarlığı da ön plana çıkmaya başlamıştır. İslami Finansal Hizmetler Komitesi (IFSB)’nin 2022 raporuna göre, İslami finansın büyüklüğü 2021 yılında tahmini 3,06 trilyon ABD dolarına yükselmiştir (2020 yılında 2,75 trilyon ABD doları) (IFSB, 2022). Türkiye’de ise 2022 yılında katılım bankalarının aktif büyüklüğü 1 trilyon 187 milyar TL olup bankacılık sektöründeki payı %8’e ulaşmıştır (TKBB, 2023). İslami finansın yüksek büyüme performansının yanında akademik çalışmalarda da gözle görülür bir artış olmuştur (Shafiq, 2019).

Son yıllarda dünyada yaşanan krizlere karşı İslami finans sisteminin güçlü olması finansal piyasalarda bu sisteme olan teveccühü artmıştır (Akhtar & Jahromi, 2017; Bossman, 2021; Öner, 2022). İslami finans sektörünün büyüyerek finansal sistemde daha fazla yer almasıyla birlikte, İslami finans farkındalığı da giderek daha önemli hale gelmektedir. Bu bağlamda, İslami finans ilkelerine uygun bir şekilde finansal sistemde yer almak isteyenlerin İslami finans hakkında bilinçlenmesi ve İslami finans yöntemleri hakkında bilgi sahibi olması, yani İslami finans farkındalığının artırılması, bu çalışmanın temel hedefini oluşturmaktadır. Bireylerin İslami finans konusundaki farkındalıklarının ve bilgi düzeylerinin artması ise eğitim faaliyetleri ile mümkündür. Yine bu çalışma, T.C. Cumhurbaşkanlığı Finans Ofisinin 2022-2025 bütüncül dönüşüm kapsamında hazırlamış olduğu Katılım Finans Strateji Belgesi’ndeki stratejik amaçlar ve hedefler kapsamında da yer alan İslami finans okuryazarlık düzeyine katkı sağlamayı hedeflemektedir (T.C. Cumhurbaşkanlığı Finans Ofisi, 2022).

Bu çalışmada odak grup çalışma yoluyla 15 öğrenci ile yarı yapılandırılmış mülakat tekniği ile öğrencilerin İslami finans okuryazarlık düzeyleri ve katılım finansı konusundaki farkındalıkları araştırılmıştır. Öğrencilerin İslami finans okuryazarlık düzeyini ve katılım finansı konusundaki farkındalıklarını ölçmeye yönelik oluşturulan mülakat soruları, alanında uzman akademisyenler ve sektör çalışanları

ile istişare edilerek hazırlanmıştır. Araştırma sonucuna göre Katılım Bankacılığı dersleri İslami finans okuryazarlık düzeyi ve katılım finans alanındaki farkındalığı olumlu bir şekilde etkilediği görülmüştür.

Çalışma giriş ve sonuçla birlikte dört kısımdan oluşmaktadır. Girişin devamında literatür araştırmalarına yer verilmiştir. Akabinde araştırma yöntemi ve bulguları ele alınmıştır. Son kısımda sonuç ve öneriler yer almıştır.

2. Literatür Taraması

Literatürde ağırlıklı olarak İslami finans okuryazarlığı düzeyine yönelik çalışmaların yapıldığı görülmektedir. İslami finans derslerinin İslami finans okuryazarlık düzeyine etkisine yönelik sadece iki çalışma (Altundere Doğan, 2020; Er vd., 2015) göze çarpmaktadır. Literatür aşağıda özetlenmiştir:

Yeni vd. (2023), Endonezya’da 230 kişi ile yapmış oldukları anket sonuçlarına göre İslami finans okuryazarlık düzeyinin İslami bankalar üzerinde önemli bir etkisinin olmadığını tespit etmişlerdir.

Yuslem vd. (2023), İslami finans okuryazarlığı düzeyinde problemleri araştırmışlardır. Mülakat tekniği ile yapmış oldukları araştırma sonuçlarına göre İslami finans okuryazarlığı düzeyindeki en büyük problemin İslami finans alanındaki teorik bilgi eksikliğinin olduğu görülmüştür.

Saray ve Güngör (2022), Tokat iline yönelik İslami finans okuryazarlığı bilgi düzeyini araştırmışlardır. 389 kişiye yapmış oldukları anket sonuçlarına göre bireylerin İslami finans okuryazarlık düzeylerinin düşük olduğu tespit edilmiştir.

Roemanasari vd. (2022), Endonezya’daki öğrencilerin İslami finans okuryazarlığı düzeylerine yönelik bir çalışma yapmışlardır. Elde edilen 97 anket sonucuna göre İslami finans okuryazarlığının öğrencilerin finansal risk ve davranışlarını olumlu bir şekilde etkilediği tespit edilmiştir.

Qublan ve Yıldız (2022), Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi (İİBF) ve İslami İlimler Fakültesi’nde (İİF) okuyan 344 öğrenciye anket uygulamışlardır. Bulgulara göre öğrencilerin İslami finans okuryazarlık düzeylerinin düşük olduğu tespit edilmiştir. Bunun yanında İİBF öğrencilerinin katılım bankacılığı bilgi düzeylerinin, İİF öğrencilerinin ise İslami finans prensiplerine yönelik bilgi düzeylerinin daha yüksek olduğu görülmüştür.

Bildirici Çalık (2021), 5 katılım bankasının 36 şubesinde çalışan 257 personelin İslami finans okuryazarlık düzeylerine yönelik bir çalışma yapmıştır. Bulgulara göre personellerin bazı alanlarda İslami finans okuryazarlık seviyelerinin düşük olduğu tespit edilmiştir.

Kevser ve Doğan (2021), Türkiye’de bulunan bireylere yönelik 479 anket uygulamışlar ve genel olarak bireylerin İslami finans okuryazarlık seviyelerinin düşük olduğunu tespit etmişlerdir.

Altundere Doğan (2020), Türkiye’de üniversite okuyan öğrencilerin İslami finans okuryazarlık seviyelerine yönelik bir araştırma yapmıştır. 363 öğrenciye uygulanan anket sonuçlarına göre öğrencilerin İslami finans okuryazarlık seviyelerinin düşük olduğu tespit edilmiştir. Buna karşın İslam ekonomisi ve finansı bölümünde eğitim gören öğrencilerin İslami finans okuryazarlık düzeylerinin diğer bölümlerdeki öğrencilere göre daha yüksek olduğu görülmüştür.

Dinç (2020), Türkiye’de İslami finans okuryazarlık düzeyine yönelik bir araştırma yapmıştır. 3057 kişiye uygulanan anket sonuçlarına göre İslami finans okuryazarlık farkındalığının olduğu görülmüştür.

Rozikin ve Sholekhah (2020), Endonezya'da 125 kişiye anket uygulayarak İslami finans okuryazarlık seviyesini araştırmışlardır. Bulgulara göre İslami finans okuryazarlık düzeyi İslami banka tercihlerini olumlu bir şekilde etkilemektedir.

Daradkah vd. (2020), Ürdün'de yaşayan kişilerin İslami finans okuryazarlık düzeylerini araştırmışlardır. 385 kişiye uygulanan anket bulgularına göre bireylerin İslami finans okuryazarlık düzeylerinin düşük olduğu görülmüştür.

Ulu (2019), Türkiye'de faaliyet gösteren işletme sahiplerinin İslami finans okuryazarlık seviyelerine yönelik bir araştırma yapmıştır. 16 işletme sahibi ile derinlemesine mülakat tekniğiyle yapılan araştırma bulgularına göre işletme sahiplerinin İslami finans okuryazarlık seviyelerinin düşük olduğu görülmüştür.

Durmuş ve Yardımcıoğlu (2018), Sakarya Üniversitesi İlahiyat fakültesinde eğitim gören öğrencilerin İslami finans okuryazarlık düzeylerine yönelik bir araştırma yapmışlardır. 269 öğrenciye uygulanan anket sonuçlarına göre öğrencilerin İslami finans okuryazarlık seviyelerinin düşük olduğu tespit edilmiştir.

Rahim vd. (2016), Malezya'da okuyan üniversite öğrencilerinin İslami finans okuryazarlık seviyelerini araştırmışlardır. 200 kişiye uygulanan anket sonuçlarına göre İslami finans okuryazarlık düzeylerine yönelik farklı sonuçlara ulaşmışlardır.

Er vd. (2015), 326 üniversite öğrencisi ile yapmış oldukları anket sonuçlarına göre üniversite öğrencilerinin İslami finans okuryazarlık seviyelerinin düşük olduğu; İlahiyat fakültesi öğrencilerinin, İslam iktisadı dersi alan ve katılım bankası ile işlem yapan öğrencilerin ise İslami finans okuryazarlık düzeylerinin daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.

Toraman vd. (2015), Gaziantep'teki bireylerin İslami finans okuryazarlığı düzeyine yönelik bir çalışma yapmışlardır. 539 kişiye uygulanan anket sonuçlarına göre bireylerin İslami finans okuryazarlık seviyelerinin düşük olduğu görülmüştür.

Literatür araştırmalarında genel olarak üniversite öğrencileri işletme sahipleri ve muhtelif bölgelerde yaşayan kişilere yönelik İslami finans okuryazarlığı düzeyi araştırmalarının yapıldığı göze çarpmaktadır. Katılım finans derslerini alan öğrencilerin diğer öğrencilere nazaran İslami finans okuryazarlığı düzeyine yönelik Altundere Doğan (2020) ve Er vd. (2015) çalışmaları yer almaktadır. Bu çalışma mevcut İslami finans okuryazarlığı çalışmalarından farklı olarak Katılım Bankacılığı dersini alan öğrencilerin farkındalığını mülakat tekniği ile ölçmekte ve mevcut çalışmalardan ayrılarak özgün bir değer taşımayı hedeflemektedir.

3. Araştırma Yöntemi ve Bulgular

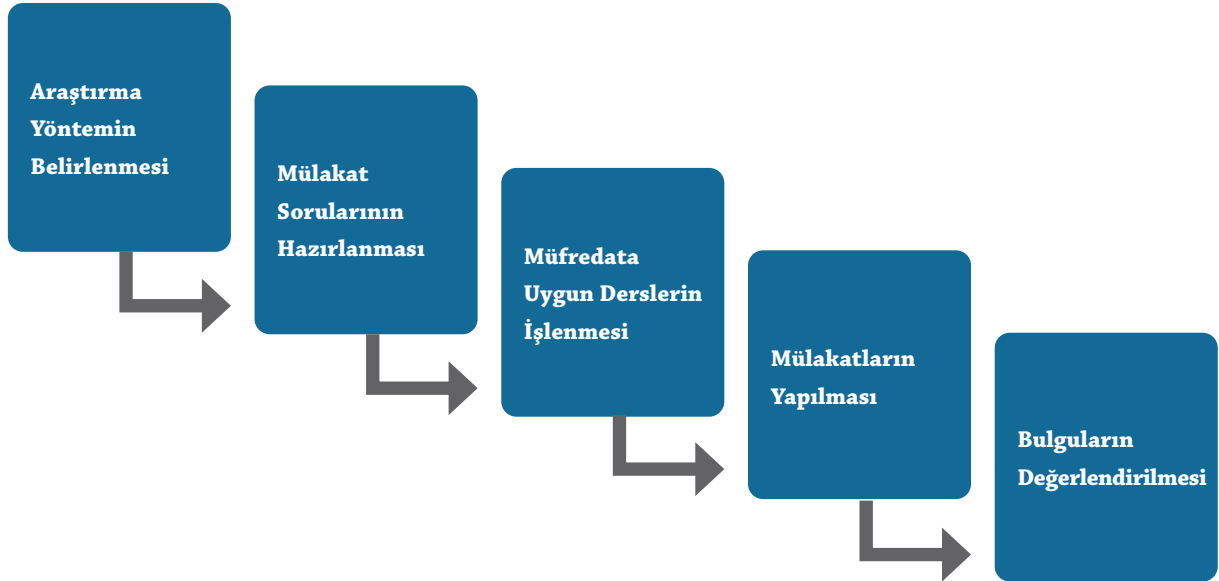
3.1. Nitel Veri Analizi

Nitel araştırma, sınırlı bilginin olduğu bir konu veya olgu hakkında daha fazla bilgi edinmek için kullanılan bir yöntem olup genellikle insanların bir konuya yönelik bakış açılarını anlamak için kullanılmaktadır (Johnson & Christensen, 2014: 33). Nitel çalışmalar doğrusal olmayan bir araştırma yaklaşımı benimser ve konuların kapsamlı bir şekilde anlaşılmasını, farklı açılardan bakılmasını ve çeşitli bilgilerin bir araya getirilmesini sağlamada etkili bir yöntemdir (Neuman, 2013: 169).

Nitel araştırmalarda birçok farklı model kullanılmakta olup en sık olanları örnek olay incelemeleri, alan çalışmaları, fenomenolojik analizler, etnografik gözlemler, tarihsel araştırmalar, dayanaklı kuram ve eylem araştırmalarıdır. Fenomenolojik model olarak da bilinen olgubilim veya görüngubilim, algılarımıza, duygularımıza ve diğer olgulara odaklanarak özü anlamayı hedefler. Bu modelde, farkında olduğumuz ancak genellikle derinlemesine anlamadığımız olgular üzerine odaklanılır. Bu nedenle, fenomenolojiye “özü görme yöntemi” de denir (Şimşek, 2018: 96-97). Fenomenoloji, nitel araştırma yöntemlerinden en yaygın kullanılan modellerden olup, katılımcıların bir olguyu nasıl deneyimlediğini ve bu deneyimin nasıl anlamlandırıldığını anlamak amacıyla kullanılan bir nitel araştırma modelidir (Johnson & Christensen, 2014: 48). En yaygın kullanılan teknik ise mülakat yöntemidir (Creswell, 2014: 50). Bu modelde, araştırmacılar, katılımcıların bakış açılarını, hissettiklerini ve bir olgunun anlamını öğrenmek için açıklayıcı hikayeler ve ifadeler toplamaktadırlar. Fenomenoloji araştırmaları, araştırmacıların bir olgunun altında yatan anlamları daha derinlemesine anlamalarına ve katılımcıların deneyimlerini daha iyi kavramalarına yardımcı olmaktadır.

Bu araştırmanın konusu Katılım Bankacılığı dersini eğitimini alan öğrencilerin katılım finans ve İslami finans okuryazarlığı hakkındaki görüşlerinin ne düzeyde değiştiğini tespit etmektir. Çalışmada nitel araştırma yönteminin fenomenoloji modeli uygulanmıştır. Bu amaca yönelik ise katılımcılar ile mülakat yapılmıştır. Mülakat tekniği ile araştırmacı, katılımcılarla birebir görüşmeler yaparak, onların düşüncelerini, deneyimlerini ve davranışlarını anlamaya çalışmaktadır. Bu şekilde araştırmacılar özgürce derinlemesine araştırma yapabilmekte ve araştırdıkları konuda daha geniş bir perspektif kazanabilmektedir (Johnson & Christensen, 2014: 48). Ayrıca mülakat tekniği esnek bir veri toplama yöntemi olarak araştırmacılara, araştırma süreci boyunca soruları duruma göre uygun şekilde değiştirme ve uyarılma imkânı sunmaktadır. Bu sayede araştırmacı, katılımcıların verdiği yanıtlar doğrultusunda araştırma sürecini yönlendirebilmekte ve daha derinlemesine bir araştırma yapabilmektedir (Sekaran & Bougie, 2016:123). Şekil 1’de araştırma sürecindeki aşamalar yer almaktadır.

Şekil 1: Araştırma Sürecindeki Aşamalar

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

3.2. Çalışma Grubu

Araştırmada nitel veri analizi temel alınarak, 15 öğrenci ile katılım finans dersini aldıktan sonra derinlemesine mülakat görüşmesi yapılmıştır. Katılımcı öğrencilere önceden hazırlanmış çeşitli sorular yöneltilmiştir.

3.3. Araştırmanın Kısıtları

Çalışmanın örneklemini Aksaray Üniversitesi Ortaköy Meslek Yüksekokulu Bankacılık bölümünde okuyan ve Katılım Bankacılığı dersini alan öğrencilerden oluşması bu araştırmanın en önemli kısıtını oluşturmaktadır. Buna ilave olarak sadece bir bölümde tek bir dersin müfredatta yer alması ve diğer bölümlerin dikkate alınmaması da önemli bir kısıt olarak ön plana çıkmaktadır.

3.4. Veri Toplama

Öğrencilerin İslami finans okuryazarlık düzeyini ölçmeye yönelik hazırlanan mülakat soruları, alanında uzman akademisyenler ve sektör çalışanları ile müzakere edilerek hazırlanmıştır. Ayrıca Aksaray Üniversitesi Etik Kurulu Başkanlığı'ndan onay alınmıştır (25.10.2022 tarih ve 2022/07-05 numaralı karar). Katılımcı öğrencilere derslerden önce hazırlanmış aşağıdaki sorular sorularak katılım finans ve faiz hakkındaki görüşleri alınmıştır.

- Dersleri görmeden önce bankacılık türlerinden olan katılım bankacılığını biliyor muydunuz?
- Faiz kavramı derslerden sonra size neyi anımsatıyor?
- Faizsiz işlem yapma hususunda derslerin size ne tür katkısı oldu?
- Finansal işlemlerde faizsiz enstrümanların olduğunu ne düzeyde öğrendiniz? Örnekler verebilir misiniz?
- Finansal işlemlerinde faizsiz enstrümanlara erişimde zorluk yaşayacağınızı düşünüyor musunuz?
- Daha düşük faiz ile borçlanmayı mı düşünürsünüz yoksa faizsiz enstrümanları mı tercih edersiniz?
- Hangi banka yada sigorta türünde çalışmak istersiniz ve gerekçeniz nedir?
- Katılım Bankacılığı derslerinin daha fazla olması ve toplumun her kesimine anlatılmasını düşünüyor musunuz?
- Katılım finansın yaygınlaşması için ne önerirsiniz?

3.5. Bulgular

Çalışma kapsamında Katılım Bankacılığı dersini alan toplam 25 öğrenciden 15'i ile yapılan görüşmeler neticesinde, öğrencilerin katılım finans ve İslami finans okuryazarlık farkındalıkları ölçülmüştür. Bu kısımda soru bazında aşağıdaki şekilde değerlendirme sonuçlarına ulaşılmıştır.

Dersleri görmeden önce bankacılık türlerinden olan katılım bankacılığını biliyor muydunuz?

Derinlemesine mülakat kapsamında görüşme yapılan öğrencilerin büyük çoğunluğunun katılım bankalarının ayrı bir bankacılık türü olduğunu bilmedikleri görülmüştür. Öğrencilerin bazıları katılım

bankalarının ismen farklı olduğunu ancak işlevsel olarak konvansiyonel bankalar ile aynı işlemleri yaptıklarını düşündüklerini belirtmişlerdir. Genel olarak katılımcı öğrenciler katılım bankaları ile konvansiyonel bankaları arasında bir farklılığın olmadığını ve hepsini banka olarak değerlendirdiklerini söylemişlerdir.

Faiz kavramı derslerden sonra size neyi anımsatıyor?

Katılımcıların büyük çoğunluğu faizin İslam dininde haram olduğu hususunda görüş bildirmişlerdir. Yapılan araştırmalarda da toplumun dini gerekçelerden dolayı faiz hassasiyetlerinin yüksek olduğu görülmüştür (Dinç, 2020). Bu husus katılımcıların faize karşı mesafeli olduklarını ancak katılım finans konusunda bilgi düzeylerinin eksik olması nedeniyle faizsiz işlem yapmaktan uzak olduklarını göstermiştir. Yine derslerde bahsedilen ayetlerde faizin haram olduğu ve faiz yiyenlerin Allah tarafından cezalandırılacağı (Bakara Suresi, 2/275-276) vurgulanması öğrencilerin bu farkındalıklarını arttırmıştır.

Faizsiz işlem yapma hususunda derslerin size ne tür katkısı oldu?

Katılımcı öğrenciler alınan dersler neticesinde faizin finansal piyasalarda ayırt edici bir unsur olduğunu ve faize karşı alternatif olan katılım finans piyasasının varlığından haberdar olduklarını söylemişlerdir. Öğrencilerin İslami finans piyasalarının, faizsiz finans prensiplerine dayalı olarak yapılan finansal işlemler olduğuna dair bilgi sahibi oldukları, bu sayede faizli finansal araçlar yerine faizsiz finansal araçları tercih etme eğiliminde oldukları görülmüştür.

Finansal işlemlerde faizsiz enstrümanların olduğunu ne düzeyde öğrendiniz? Örnekler verebilir misiniz?

Katılımcıların büyük kısmı finansal işlemlerde faizsiz enstrümanlardan habersiz olduklarını dile getirmişlerdir. Fon toplama, fon kullandırma ve bankacılık hizmetlerinde bankacılık sisteminin tamamen faizli bir sistem üzerinde inşa edildiğini düşünmüşlerdir. Ancak derslerden sonra katılım finans sisteminin faizsiz prensipler ile çalıştığına ikna olduklarını belirtmişlerdir. Örneğin tüm kredi süreçlerinde katılım bankalarının gerçek ticarete dayanan bir sistem üzerinden yürüdüğünü, birikimlerin kar-zarar hesaplarında değerlendirildiğini ve buna benzer faizden uzak bir mekanizmanın olduğunu söylemişlerdir.

Finansal işlemlerde faizsiz enstrümanlara erişimde zorluk yaşayacağınızı düşünüyor musunuz?

Katılımcılar derslerden önce sistemi bilmedikleri için ve finansal sistemin faizli bir mekanizma üzerine kurulduğundan dolayı faizsiz enstrümanlara ulaşmakta zorluklar yaşayabileceklerini düşünmüşlerdir. Ancak derslerden sonra katılımcıların tamamı faizsiz enstrümanlara erişimde herhangi bir zorlukla karşılaşmayacaklarını beyan etmişlerdir. Çünkü dersler ile faizsiz finans kuruluşlarını, enstrümanlarını ve bu kuruluşlar ile ürünlere nasıl ulaşacaklarını öğrendiklerini ifade etmişlerdir. Yine finansal teknolojik yatırımların artmasıyla birlikte finansal işlemlerin tamamını sanal ortamlarda yapabileceklerini beyan etmişlerdir. Örneğin katılım bankalarından hesap açmanın ya da katılım sigorta şirketlerinden poliçe satın almanın şubelere gitmeden de mümkün olacağını farkına varıldığı ifade edilmiştir.

Daha düşük faiz ile borçlanmayı mı düşünüyorsunuz yoksa faizsiz enstrümanları mı tercih edersiniz?

Katılımcıların İslami finans okuryazarlık düzeylerinin ve faizsiz finansa karşı hassasiyetlerinin ölçüldüğü bu soruda katılımcılardan sadece iki kişi borçlanma maliyeti nerede düşükse onu tercih edeceklerini belirtmişlerdir. Diğer katılımcılar ile derslerden sonra faize karşı bakış açılarının değiştiğini ve derslerden sonra kesinlikle faizsiz enstrümanları tercih edeceklerini dile getirmişlerdir. Katılımcılar düşük faizli borçlanmanın her ne kadar cazip olduğunu düşünseler bile katılım finans konusundaki hassasiyetlerinin yüksek olması sebebiyle faizsiz enstrümanları kullanma noktasında bilinçli kararlar verebilecekleri düşünülebilmektedir.

Hangi banka yada sigorta türünde çalışmak istersiniz ve gerekçeniz nedir?

Katılımcı öğrencilerin büyük çoğunluğu derslerden önce özellikle büyük banka ve sigorta şirketlerinde çalışmak istediklerini belirtmişlerdir. 2 katılımcı dışında diğer öğrenciler kesinlikle katılım bankaları ve katılım sigorta şirketlerinde çalışmak istediklerini belirtmişlerdir. İlave olarak öğrenciler konvansiyonel banka ve sigorta şirketlerinde maaş farkı olsa bile bu hususun belirleyici olmayacağını ve faizsizlik hassasiyeti ile katılım finans sektöründe çalışmak isteyeceklerini ifade etmişlerdir. Özellikle dini inançlarının maddi kaygıların önüne geçtiğini belirtmişlerdir.

Katılım Bankacılığı derslerinin daha fazla olması ve toplumun her kesimine anlatılmasını düşünüyor musunuz?

Katılımcılar derslerden sonra katılım finansın Türkiye’de ve dünyadaki giderek büyüyen bir alan olduğunu ve bu nedenle de katılım finansına ilgi duyan herkesin bu hususta bilgi sahibi olması gerektiğini ifade etmişlerdir. Sadece Katılım Bankacılığı derslerinin tek başına insanların İslami finans okuryazarlık düzeyinin artması ve katılım finansına olan ilginin yükselmesi için yeterli olmayacağını belirtmişlerdir. Bu derslerin yanında farklı bölüm ve üniversitelerde farklı derslerin verilmesi, İslami finans okuryazarlık seminerleri ve eğitimlerinin yapılması, katılım finansına dair tanıtım ve reklam faaliyetlerinin yapılmasıyla daha fazla bireyin katılım finans ekosisteminden faydalanabileceğini söylemişlerdir.

Katılım finansın yaygınlaşması için ne önerirsiniz?

Katılımcı öğrenciler, katılım finansın daha fazla yaygınlaşması için öncelikle bilinirlik ve farkındalığın ön planda olması gerektiğini belirtmişlerdir. Öğrenciler dersleri almadan önce katılım finansın işleyişini ve katılım finans ekosistemini tam anlamıyla bilmediklerini ve birçok kişinin de katılım finansı hakkında bilgi sahibi olmadıklarını ifade etmişlerdir. Bunun için öncelikle Katılım Bankacılığı derslerini aldıktan sonraki İslami finans okuryazarlık düzeylerindeki ve faize karşı bakış açılarındaki değişiklik yaşadıkları gibi toplumun da İslami finans okuryazarlık düzeylerinin ve farkındalıklarının arttırılmasına yönelik eğitim faaliyetleri, seminerler, konferanslar ve tanıtım kampanyalarının düzenlenmesi gerektiğini belirtmiştir. Bunun yanında katılım bankalarının ünvanlarında banka isminin geçmesi konvansiyonel bankalar ile aynı işlevleri yürüttüklerini ve farklı isimlendirme ile faaliyetlerinin sürdürmelerinin farkındalığı artıracağını düşündüklerini ifade etmişlerdir.

Bütün bu değerlendirmeler dikkate alındığında katılım finans derslerinin öğrencilerin İslami finans okuryazarlık düzeylerini ve faize karşı bakış açılarını olumlu bir şekilde etkilediğini göstermektedir. İs-

4. Sonuç

İslami finans okuryazarlığı, bireylerin faizsiz finans tercihlerinde doğru ve sürdürülebilir kararlar vermeleri hususundaki bilgi, beceri ve inançlar bütünüdür. İslami finans okuryazarlığı katılım finansın konvansiyonel finanstan aldığı payın artmasıyla birlikte ön plana çıkmaktadır. Yapılan ulusal ve uluslararası akademik çalışmalarda ise bireylerin İslami finans okuryazarlık düzeylerinin halen düşük olduğu görülmektedir. Bu anlamda İslami finansal okuryazarlık düzeyine eğitimlerin olumlu katkı sağladığını gösterir nitelikteki bu çalışma alana özgün bir katkı sağlamayı hedeflemektedir.

Çalışma kapsamında Katılım Bankacılığı dersini alan öğrenciler ile derinlemesine mülakat gerçekleştirilmiştir. Mülakat sonucunda elde edilen verilerin nitel analizleri sonucunda, Katılım Bankacılığı dersinin öğrencilerin İslami finans okuryazarlık düzeyleri ile katılım finans farkındalıklarını olumlu yönde etkilediği görülmüştür. Buna ek olarak öğrencilerin Katılım Bankacılığı dersi gibi katılım finans ekosistemine yönelik derslerin müfredata ilave edilmesinin önemli olacağı tespit edilmiştir. Ayrıca araştırma sonucunda elde edilen verilere göre katılım finans eğitimi neticesinde öğrencilerin faize karşı olan mevcut hassasiyetlerinin eyleme dönüştüğü ve katılım finans ekosistemine yönelik bilgi düzeylerindeki eksikliklerin giderildiği tespit edilmiştir. Özellikle katılım finans dersinden önceki hassasiyetleri ile dersler sonrasında bilgi düzeylerinin artmasına bağlı olarak faize karşı gösterdikleri hassasiyetlerinde gözle görülür bir artışın olduğu gözlemlenmiştir. Araştırma bulguları göstermektedir ki Katılım Bankacılığı derslerinin öğrencilerin İslami finans okuryazarlık düzeyine çok ciddi katkı sağlamıştır. Literatürde yer alan çalışmalarda da (Altundere Doğan, 2020; Er vd., 2015) benzer sonuçlara ulaşıldığı görülmektedir.

Yapılan çalışma neticesinde öğrencilerin ifade ettikleri veriler ışığında katılım finansın gelişimi hususunda birçok öneride bulunmak mümkündür. Katılım finansın gelişimi, bu tür dersler ile erken dönemde karşılaşılan öğrencilerin katılım finans farkındalığının artması ve faize karşı reaksiyon göstermesi açısından önemlidir. Bu bakımdan tüm üniversitelerde katılım finans dersleri müfredatlara eklenerek öğrencilerin İslami finans okuryazarlık düzeyleri ile katılım finansla olan farkındalıklarının artması sağlanabilir.

Sonuç olarak Türkiye'deki katılım finans ekosisteminin daha bilinir ve yaygın hale gelmesi için iki temel faktör ön plana çıkmaktadır: İslami finansal okuryazarlık düzeyinin yükselmesi ve eğitim faaliyetlerinin artması. İslami finansal okuryazarlık düzeyinin yükselmesi, insanların İslami finansal konulara ilişkin bilgilerinin artmasıyla gerçekleşmektedir. Bu husus ise eğitim faaliyetleri gibi çeşitli yöntemlerle mümkündür. Bu çalışmada olduğu gibi, eğitim faaliyetleri yoluyla İslami finansal okuryazarlık düzeyinin artırılması, katılım finans ekosisteminin Türkiye'deki bilinirliğinin ve kullanımının artmasına katkıda bulunabilmektedir. Ayrıca bu çalışma T.C. Cumhurbaşkanlığı Finans Ofisi 2022-2025 bütüncül dönüşüm kapsamında Katılım Finans Strateji Belgesi'ndeki stratejik amaçları ve hedefleri bağlamında katılım finans okuryazarlığının nerede olduğuna dair taraflara fikir sunmaktadır.

Bu araştırmanın en önemli kısıtlarından biri örneklemin sadece Aksaray Üniversitesi Ortaköy Meslek Yüksekokulu Bankacılık bölümünde okuyan ve Katılım Bankacılığı dersini alan öğrencilerden oluşmasıdır. Ayrıca, sadece bir bölümde okutulan tek dersten müteşekkil Katılım Bankacılığı dersinin dikkate alınması da önemli kısıtlardan biridir. Bu durum, araştırmanın sonuçlarının genelleştirilmesini sınırlandıran bir kısıt olarak öne çıkmaktadır. Gelecekte yapılacak çalışmalarda, daha fazla katılım finans dersleri ile daha fazla bölümün dikkate alınarak verilerin toplanması, bu tür derslere katılımın ne düzeyde olduğunu daha iyi anlamaya yardımcı olacaktır. Böylelikle, daha geniş bir örnekleme daha kapsamlı bir araştırma yapılabilecek ve sonuçlar daha anlamlı hale getirilebilecektir.

Kaynakça

- Abdullah, H. R., & Abdul Razak, A. L. H. (2015). *Exploratory Research into Islamic Financial Literacy in Brunei Darussalam*. International Centre for Education in Islamic Finance. <https://doi.org/10.13140/RG.2.1.4815.1765>
- Abdullah, M. A., Wahab, S. N. A. A., Sabar, S., & Abu, F. (2017). Factors Determining Islamic Financial Literacy Among Undergraduates. *Journal of Emerging Economies and Islamic Research*, 5(2), 67-76. <https://doi.org/10.24191/jeeir.v5i2.8805>
- Akhtar, S., & Jahromi, M. (2017). Impact of the Global Financial Crisis on Islamic and Conventional Stocks and Bonds. *Accounting & Finance*, 57(3), 623-655. <https://doi.org/10.1111/acfi.12136>
- Altundere Doğan, M. B. (2020). İslami Finans Okuryazarlığı ve Finansal Tercihlere Etkisi. *BDDK Bankacılık ve Finansal Piyasalar Dergisi*, 14(1), 69-98. <https://doi.org/10.46520/bddkdergisi.789957>
- Bildirici Çalık, E. (2021). Katılım Bankası Personelinin İslami Finansal Bilgi Düzeyinin ve Faizsiz Bankacılık İlkelerine Duyarlılığının Ölçülmesine Yönelik Bir Araştırma. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 52, 361-392.
- Bossman, A. (2021). Information Flow from COVID-19 Pandemic to Islamic and Conventional Equities: An ICEEMDAN-Induced Transfer Entropy Analysis. *Complexity*, 2021, 1-20.
- Creswell, J. W. (2014). *Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches*. California: SAGE.
- Cude, B. J. (2021). "Defining Financial Literacy" in: G. Nicolini & B. J. Cude (Ed.), *The Routledge Handbook of Financial Literacy* (ss. 5-17). Oxfordshire: Routledge.
- Daradkah, D., Aldaher, A., & Shinaq, R. (2020). Islamic Financial Literacy: Evidence from Jordan. *Journal Transition Studies Review*, 27(2), 131-145. <https://doi.org/10.14665/1614-4007-27-2-009>
- Dinç, Y. (2020). *Faizsiz Finans Okuryazarlık Araştırma Raporu*, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi & Türkiye Katılım Bankaları Birliği.
- Durmuş, M. E., & Yardımcıoğlu, F. (2018). İlahiyat Öğrencileri Ne Kadar İslami Finans Okuryazarı? *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 167-183.
- Er, B., Mutlu, M., & Şahin, Y. (2015). *Daha Bilgili, Daha Doğru: İslami Finans Okuryazarlığı Üzerine Bir Araştırma*. International Congress on Islamic Economics and Finance (ICISEF) 2015 Proceedings Volume II.
- Huston, S. J. (2010). Measuring Financial Literacy. *Journal of Consumer Affairs*, 44(2), 296-316. <https://doi.org/10.1111/j.1745-6606.2010.01170.x>
- IFSB. (2022). *Islamic Financial Services Industry Stability Report 2022*. İslami Finansal Hizmetler Komitesi.
- Johnson, B., & Christensen, L. (2014). *Eğitim Araştırmaları: Nicel, Nitel ve Karma Yaklaşımlar* (S. B. Demir, Çev.). Ankara: Eğiten Kitap Yayınevi.

Kaur, M., Vohra, T., & Arora, A. (2015). Financial Literacy Among University Students: A Study Of Guru Nanak Dev University, Amritsar, Punjab. *Asia-Pacific Journal of Management Research and Innovation*, 11(2), 143-152. <https://doi.org/10.1177/2319510X15576178>

Kevser, M., & Doğan, M. (2021). Islamic Financial Literacy and Its Determinants: A Field Study On Turkey. *Journal Transition Studies Review*, 28(1), 91-120. <https://doi.org/10.14665/1614-4007-28-1-008>

Neuman, W. L. (2013). *Social Research Methods: Qualitative and Quantitative Approaches*. Essex: Pearson Education.

Öner, M. H. (2022). *Güçlü Yönleriyle Katılım Bankacılığı*. Ankara: Özgür Yayınları.

Qublan, A. I. M. A., & Yıldız, M. (2022). Determining The Level Of Islamic Finance Literacy: A Research On FEAS And FIS Students. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(3), 500-515.

Rahim, S. H. A., Rashid, R. A., & Hamed, A. B. (2016). Islamic Financial Literacy and its Determinants among University Students: An Exploratory Factor Analysis. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 6(S7), 32-35.

Roemanasari, F., Sabela, J., & Rusgianto, S. (2022). Islamic Financial Literacy and Financial Behavior on Investment Intention. *Jurnal Ilmu Ekonomi Terapan*, 7(2), 239-250. <https://doi.org/10.20473/jiet.v7i2.40679>

Rozikin, A. Z., & Sholekhah, I. (2020). Islamic Financial Literacy, Promotion, And Brand Image Towards Saving Intention In Sharia Bank. *Iqtishadia*, 13(1), 95-106. <https://doi.org/10.21043/iqtishadia.v13i1.6489>

Saray, Ö., & Güngör, S. (2022). İslami Finansal Okuryazarlık Düzeylerinin Belirlenmesi: Tokat İli Üzerine Bir Alan Araştırması. *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, 54, 309-333. <https://doi.org/10.30794/pausbed.1097723>

Sekaran, U., & Bougie, R. (2016). *Research Methods For Business: A Skill Building Approach*. West Sussex: John Wiley & Sons.

Shafiq, A. (2019). A Review of Journals and Publishing houses in The Field of Islamic Economics and Finance. *IKAM Reports*.

Şimşek, A. (Ed.). (2018). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Toraman, C., Ata, H. A., & Buğan, M. F. (2015). İslami Bankacılık Faaliyetlerine Yönelik Müşteri Algısı Üzerine Bir Araştırma. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 14(4), 761-779. <https://doi.org/10.21547/jss.256749>

T.C. Cumhurbaşkanlığı Finans Ofisi (2022), Erişim: 10.04.2023, <https://www.cbfo.gov.tr/sites/default/files/2022-10/cumhurbaskanligi-finans-ofisi-katilim-finans-strateji-belgesi.pdf>

Türkiye Katılım Bankaları Birliği (2023), Erişim: 25.04.2023, <https://veripetegi.tkbb.org.tr/>

Ulu, K. (2019). *Türkiye’de İslami Finans Okuryazarlığı*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.

Yeni, F., Mulyani, S. R., & Susriyanti, S. (2023). Islamic Financial Literacy, Spiritual Intelligence, Public Perception and Behaviour on Public Interest in Islamic Banking Services. *Cogent Economics & Finance*, 11(1), 1-19. <https://doi.org/10.1080/23322039.2023.2175470>

Yuslem, N., Nurhayati, N., & Hasibuan, A. F. H. (2023). Analysis of the Problems of Islamic Financial Literacy for Muslim Scholars. *Jurnal Ekonomi & Keuangan Islam*, 9(1), 45-61. <https://doi.org/10.20885/JEKI.vol9.iss1.art4>.

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

**Sultan Melikşâh Döneminde
İran İsmâîlî Örgütlenmesi ve Hasan Sabbâh**Ahmed Said Yalçinkaya¹**Öz**

Bu makale, Sultan Melikşâh döneminde İsmailîler ve Hasan Sabbâh arasındaki ilişkiye odaklanmaktadır. Sultan Melikşâh'ın hükümdarlığı, 11. yüzyılda Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun zirvesinde olduğu bir döneme denk gelmektedir. İsmailîler, bu dönemde önemli bir dini hareket olarak ortaya çıkmıştır. Hareketin liderlerinden biri olan Hasan Sabbâh, İsmailî mezhebinin etkili bir temsilcisidir. İsmailî hareketinin sosyal, politik ve dini bağlamda nasıl etkili olduğu ve Sultan Melikşâh'ın hükümdarlığına nasıl meydan okuduğu incelenmektedir. Alamut Kalesi'nin İsmailîlerin merkezi olarak kullanılması ve bu dönemde gerçekleşen saldırılar ve suikastlar da ele alınmaktadır. Makalede, Sultan Melikşâh döneminde İsmailîlerin etkisi ve Hasan Sabbâh'ın liderliğinin rolü analiz edilmektedir. Ayrıca, İsmailîlerin hükümdarlık ve politik güç dengeleri üzerindeki etkileri ve Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun bu dönemdeki tepkileri de değerlendirilmektedir. Bu makale, Sultan Melikşâh döneminde İsmailîler ve Hasan Sabbâh konusunda kapsamlı bir anlayış sunmayı amaçlamaktadır. İsmailî hareketinin tarih içindeki yeri ve etkisi, bu dönemde yaşanan olaylar ve bu olayların sonuçları üzerine önemli bir perspektif sağlamaktadır. Makalenin sonuç bölümünde, İsmailîlerin Sultan Melikşâh dönemindeki faaliyetleri ve Selçuklu Devletinin tutumu hakkında genel bir değerlendirme yapılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: : İsmailîler, Melikşâh, Nizamülmülk, Hasan Sabbâh, Selçuklular, Ortaçağ.

JEL Sınıflandırması: N4; N45; N35; Z1; Z12

¹ Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD Doktora Öğrencisi

E-posta: ahmedsaidyalcinkaya@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-6900-2384>

Atıf/Citation: Yalçinkaya, A. S. (2023). Sultan Melikşâh Döneminde İran İsmâîlî Örgütlenmesi ve Hasan Sabbâh, *Maruf İktisat İslam İktisadi Araştırmaları Dergisi*, 3(1), s.18-31.

• DOI: 10.58686/marufiktisat.1309294 • Geliş/Received - 03.06.2023 • Kabul/Accepted - 22.06.2023

The Ismaili Organization and Hasan Sabbah during the Sultan Melikshah Period in Iran

Abstract

This article focuses on the relationship between the Ismailis and Hasan Sabbâh during the reign of Sultan Melikshah. Sultan Melikshah's rule corresponds to a period in the 11th century when the Great Seljuq Empire reached its zenith. The Ismailis emerged as a significant religious movement during this era, with Hasan Sabbâh being one of its prominent leaders and a representative of the Ismaili sect. This article examines the history, beliefs, and ideology of the Ismailis. It also explores how the Ismaili movement exerted influence in the social, political, and religious contexts and challenged the authority of Sultan Melikshah. The utilization of Alamut Castle as the Ismailis' central stronghold and the occurrence of attacks and assassinations during this period are discussed in detail.

Drawing upon contemporary sources and the works of historians, the article analyzes the impact of the Ismailis and the leadership role of Hasan Sabbâh during Sultan Melikshah's reign. Furthermore, it evaluates the effects of the Ismailis on the dynamics of power and politics, as well as the responses of the Great Seljuq Empire during this period. This article aims to provide a comprehensive understanding of the Ismailis and Hasan Sabbâh during the reign of Sultan Melikshah. It offers an important perspective on the place and influence of the Ismaili movement in history, the events of this era, and their consequences. The conclusion section provides an overall assessment of the Ismailis' relationship with Sultan Melikshah's reign.

Keywords: Ismailis, Melikshah, Nizam al-Mulk, Hasan Sabbâh, Seljuks, Middle Ages.

JEL Classification: N4; N45; N35; Z1; Z12

Giriş

XI. Yüzyılda İslâm dünyasında yaşanan karışıklıkların temel nedeni mezhepsel çatışmaların sebep olduğu çift başlılıktır. Sünni ve Şii olarak ikiye ayrılan İslâm toplumu birbirine düşman iki ayrı hilafet merkezi tarafından yönetilmekteydi. Sünni Abbasî Halifeliği (750-1258) Bağdat'ta, Şii Fâtımî Halifeliği (909-1171) ise Kahire'de hüküm sürmekteydi. Abbasî Halifeliği hem Fâtımîlerle hem de Karmatîlerle Hicaz, Yemen, Suriye, Irak ve İran'ın batısında mücadele etmekteydi.

Selçukluların, Büveyhî hâkimiyetini kırarak İran coğrafyasına hâkim olmaları ile birlikte Sünni İslâm dünyasının Şii unsurlara karşı yeni bir güce kavuştuğunu söyleyebiliriz. Selçukluların Abbasî Halifeliği'nin ve Sünni İslâm dünyasının koruyuculuğunu ve askerî olarak önderliğini elde etmesiyle birlikte, en fazla uğraşmak zorunda kaldıkları mesele Şii unsurlar olmuştur. Selçukluların hüküm sürdükleri dönemde en çok uğraşmak zorunda kaldıkları Şii unsur ise Nizârî İsmâîlîler'i olmuştur. Hasan Sabbâh'ın (ö. 518/1124) kurmuş olduğu bu yapı, müesseseleşerek hem Selçukluların hem de Sünni İslâm dünyasının tehlikeli bir düşmanı haline gelmiştir.

Hasan Sabbâh'ın Şiâ'nın İsmailiyye koluna bağlı olması hasebiyle Fâtımî Halifeliği'nin daîliğini (propaganda) yapmaktadır. Ancak Halife Müstansır-Billâh'ın (ö. 487/1094) ölümü sonrasında hilâfet makamına veliaht tayin ettiği Nizâr'ın (ö. 488/1095) yerine kardeşi Ahmed el-Müstâ'î'nin (ö. 495/1101) geçmiştir. Bu gelişme ile İsmailîler ikiye ayrılmış ve Nizâr'dan taraf olan Hasan Sabbâh Fâtımîler ile olan bağına keserek 1090 yılında Alamut'a yerleşene kadar Selçukluların hâkim olduğu İran ve Horasan coğrafyasında propagandasını gerçekleştirmiştir.

Bu çalışmada Selçuklu Hükümdarı Melikşâh (ö. 485/1092) dönemine tekabül eden İran İsmailîlerinin ortaya çıkışı ve bu dönemde Selçuklular ile olan münasebetlerini, Sultan Melikşâh ve veziri Nizâmu'l-Mülk'ün (ö. 485/1092) Hasan Sabbâh ve İsmailîler'e karşı izledikleri siyasete ve akıbetlerine değinerek Selçuklular ve İslâm dünyasına nasıl tesir ettikleri ortaya konulmaya çalışılacaktır.

1. Melikşâh Döneminde Selçuklularının Genel Durumu

Sultan Alparslan'ın (ö. 465/1072) Gürcistan Seferi sırasında (1064-1065) ordugâhta henüz küçük yaşta olmasına rağmen babasına vekâlet eden Melikşâh, vezir Nizâmu'l-Mülk'ün yanında yer alarak Doğu Roma İmparatorluğu'nun elinde yer alan bir kalenin fethinde ve sonrasında Ani yakınlarında bulunan Meryem-Nişin kalesinin alınmasında etkin bir rol üstlenmiştir (el-Hüseyni 1999:24-25). Büyük kardeşleri olmasına rağmen Melikşâh'ın böyle bir göreve layık görülmesi, babası tarafından kendisinden sonra veliaht olarak tayin edileceğine delalet ettiğini söylemek yerinde olacaktır.

Gürcistan Seferi dönüşü 1066 yılında Sultan Alparslan, ceddi olan Selçuk Beg'in (ö. 397/1007 [?]) kabrini ziyaret etmek için Cend'e gelmiş, sonrasında ise Merv üzerinden Râdgân'a gelerek yukarıda belirttiğimiz başarılarından dolayı duyduğu memnuniyet ve ona olan güveni ile Melikşâh'ı veliaht tayin etmiştir(Kafesoğlu 2014:3).

Alparslan, Malazgirt zaferi sonrasında 1072'de Mâverâünnehir'e bir sefer düzenlemiştir. Bu seferin sebebi ise Alparslan'ın Toharistan Meliki olan oğlu Ayaz'ın Batı Karahanlı (1042-1212) hükümdarı Şemsülmülk Ebü'l-Hasan Nasr b. Tamgac (ö. 1080) seferde iken Buhara ve Semerkand civarlarına akınlar düzenlemesi sonucu Şemsü'l-Mülk bu akınlara karşılık vererek Ayaz'ı ve birçok adamını esir almış ve

öldürmüş olmasıdır (el-Hüseyni 1999:28).² Sultan Alparslan, Şemsü'l-Mülk'e karşı çıktığı sefer esnasında Ceyhun nehrini geçmiş, sonrasında Barzam Kalesi komutanı Yusuf el- Hârizmî (Barzemî)'nin direnişi ile karşılaşmıştır (İbnü'l Cevzî 2011:183). Selçuklu ordusuna mukavemet gösteremeyeceğini anlayan Yusuf, teslim oldu, hükümdarın huzuruna çıkmak suretiyle Alparslan'ı ağır bir şekilde yaraladı ve Sultan Alparslan³ dört gün sonra 25 Kasım 1072 öldü (İbnü'l-Cevzî 2014:109-10). Ölmeden evvel yeniden vasiyette bulunarak Melikşâh'ın veliahtlığını bir daha tasdik etmiş oldu.

Alparslan'ın ölümü üzerine oğulları arasında gerçekleşmesi muhtemel olan tahta kavgasının önüne geçmek için devletin ileri gelenleri ve komutanlar sultanın ölümünü bir süre gizleyip, sonrasında vasiyeti üzere Melikşâh'ı tahta geçirdiler (el-Bündârî 2016:48). Resmî törenlerin ardından Melikşâh, vezirlik makamına babasının vasiyeti ve devlet işlerindeki üstün başarısından dolayı yeniden Nizâmu'l-Mülk'ü tayin etti.(İbnü'l-Esir 2016:10) Sultan Melikşâh'ın bu tasarrufunun, babası Alparslan'ın ölümü sonrasında devlet mekanizmasının işleyişi yönünden sekteye uğramadan devam etmesini sağlamıştır. Alparslan'ın ölümünü fırsata çevirmek isteyen Karahanlılar ile Gazneliler (963-1186), Tirmiz, Belh ve Çiğilkent'i ele geçirdiler (Özgüdenli 2017:164). Sultan Melikşâh, bir yandan dış tehditlerle uğraşırken asıl tehdit içeride babasına defaatle başkaldıran amcası Kirman Melik'i Kavurd Beg'in (ö. 465/1073) isyanı ile geldi. Ağabeyinin ölümünü haber alan ve hemen harekete geçen Kavurd, Melikşâh'a mektup yazdı (el-Hüseyni 1999:39). Tahtın varisi olduğunu ve genç yaştaki bir çocuğun hükümdar olmaması gerektiğini söyleyerek, 15 Nisan 1073'de Kerec yakınlarında Melikşâh'a ile savaştı ve mağlup oldu. Nitekim bu isyanın imparatorluğun geleceği açısından büyük bir sorun teşkil edeceğini öngören Nizâmu'l-Mülk'ün, muhtemel bir parçalanmanın da önüne geçerek Melikşâh'ın yönetime tam manası ile hâkim olmasını sağlamıştır. Kavurd meselesinden sonra Melikşâh'ın hükümdarlığının Abbasî Halifesi tarafından tasdik edilmesi de Selçukluların İslâm dünyasındaki önemini devam ettirmesi açısından ehemmiyet kesbetmektedir. Hükümdarlığının halife tarafından tasdik edilmesinden sonra Melikşâh, Mâverâünnehir seferine çıkarak Batı Karahanlı hükümdarı Şemsü'l-Mülk'ten Tirmiz'i geri aldı (Turan 2014:198-99). Bu gelişme sonrasında 467/1074'te Gazneli Sultanı İbrâhim b. Mes'ûd (ö. 492/1099) kendilerinin de Melikşâh'ın sefer planında bulunduklarını düşünerek daha evvel esir aldığı sultanın amcası Osman'ı serbest bırakmanın yanında Melikşâh'ın kızı Gevher Hatun'u oğlu Mesud'a isteyerek da Selçuklular ile iyi ilişkiler kurmayı başarmıştır (el-Hüseyni 1999:40).

² "Semerkand, Buhara ve Mâveraünnehr hâkimi Şemsü'l-mülk Tekin b. Tamgaç, Alparslan'nın kız kardeşiyle evlenmişti. Söylendiğine göre Şemsü'l-mülk Tekin, kardeşini ülkeye hâkim olması hususunda kışkırtması nedeniyle eşi de öldürmüş, daha sonra da Sultan Alparslan, Şemsü'l-mülk'ün kız kardeşiyle evlenmişti. Bu arada Ayaz ve Melikşâh (sultanın oğulları), Şemsü'l-mülk'le savaşmak için Amuderya (Ceyhun)'yı geçtiler de Şemsü'l-mülk, onları yenilgiye uğratıp mallarını yağmaladı. Yağmalan şeyler arasında altın işlemeli bir leğen de vardı. Ayaz ve Melikşâh, Ceyhun'u geçip Horasan'a döndükleri zaman Şemsü'l-mülk, eşi olan sultanın kız kardeşine, 'Onları Ceyhun'u geçmeleri için sen kışkırttın' dedi. Söylendiğine göre o, eşini tekmelemiş, bu nedenle de ölmüştü. Bunu haber alan Alparslan ona karşı harekete geçti." Sibt İbnü'l Cevzî, Mir'âtü'z-Zaman, çev. Ali Sevim, s.183

³ "Kale reisi, hayli sıkıntılara göğüs gerdikten sonra Sultana arzı tazimat etmeye karar verdi. O, korkunç bir plan düşündü. O gün, karısı ve çocuklarıyla beraber şenlik ve ziyafet yaptı. Davullar çaldırarak ve Şarkılar söyleterek onlarla beraber büyük bir neşe içinde yedi ve içti. Fakat geceleyin karısını ve üç oğlunu, Sultanın eline düşüp ona köle olmamaları için vahşiyane bir surette kendi eliyle kesti. O, ertesi Sabah erkenden oğullarını kesmiş olduğu iki keskin bıçağı yanına aldı ve Sultanın huzuruna gitme üzere kaleden çıktı. Sultan, onun geldiğini haber alınca huzuruna getirilmesini emretti. Reis, huzura çıkınca eğildi, fakat ona yaklaştığı sırada aniden Sultanın üzerine atıldı ve çizmelerinin içinde saklamış olduğu iki bıçağı çekti. Onu Sultanın huzurunu getirmiş olanlar bu sırada kaçtılar. Vahşi bir hayvan gibi Sultanın üzerine atılan adam, iki bıçağını da onun vücuduna sapladı. Sultanın adamları ileri atılıp onu olduğu yerde öldürdüler." Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162) çev. Hrnt D. Andreasyan. Notlar: Edouard Dulaurier, M. Halil Yinanç, (Çeviren), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, s. 145.

Melikşâh doğu sınırlarını güvence altına aldıktan sonra daha evvel babası Alparslan'ın Anadolu ve Suriye'ye gönderdiği kumandanların fetihlerine ve Şii Fâtımî tehlikesine karşı harekâtlarına devam etmeleri yönünde bir tutum sergilemiştir. Özellikle Atsız (ö. 471/1079) ve Şöklü'nün (ö. 468/1075) faaliyetleri Selçukluların Suriye ve Filistin topraklarındaki etkinliği ve hâkimiyeti açısından önemli olmuştur (Sevim 2011:33-45). Kısa zamanda Remle, Kudüs, Dımaşk ve Akkâ gibi önemli şehirler fet-hedilerek Selçuklu topraklarının genişlemiş olduğu görülmektedir. Bu gelişmelerin ardından Atsız ve Şöklü'nün arası bozulmuş, Sultan Melikşâh bölgenin ehemmiyeti hasebiyle kardeşi Tâcüddevle Tutuş'a (ö. 488/1095) Suriye bölgesini iktâ ederek anlaşmazlıkları çözmeyi umut etmiştir. Ancak Atsız'ın Tu-tuş tarafından öldürülmesiyle vuku bulan bu anlaşmazlık, Selçukluların Mısır'ı ele geçirme gayesini yok etmiştir (Koca 2011:114-36).

Arap Yarımadası'nda vuku bulan karışıklıklar ve Müslümanların yaşadığı sıkıntılar nedeniyle Melik-şâh, bölgeyi Şii Karmatî ve Fâtımî unsurlardan temizlemek istiyordu. Atsız'ın ölümüyle bölge üzerin-deki hâkimiyeti kırılan Selçukluların yeniden bölgede söz sahibi olabilmesi için Melikşâh daha evvel birçok gazâda bulunmuş olan Artuk'u (ö. 484/1091) 1076-1077 yılında Ahsâ ve Bahreyn'e göndererek bölgeyi Selçuklulara bağlaması adına görevlendirdi (İbnü'l Cevzi 2011:208-9). Artuk'un bu seferi ba-şarı ile sonuçlanarak Doğu Arabistan topraklarının Selçuklulara bağlanmasını ve bölgedeki Karmatî etkinliğinin kırılmasını sağlamıştır.⁴

Selçukluların "Altın Çağı" olarak nitelendirilen Melikşâh döneminde özellikle İslam dünyasının içeri-sinde bulunduğu Şii-Sünni mezhep çekişmeleri, Selçukluların dış siyasetini belirlemesinde etkin rol oynamıştır. Nitekim Şii olan Fâtımîler ve Karmatîler ile birlikte Selçuklular'ı fazlasıyla meşgul eden bir başka Şii unsur da Nizârî İsmâîliler olmuştur. Selçukluların Sünni olmaları sebebiyle bu taifelere karşı manevi anlamda tâbi oldukları Abbâsî Halifeliğinin ve Sünni Müslümanların bir nevi koruyuculuğunu üstelenme gayretinde oldukları görülmektedir (Ocak 2002:209).

2. İsmâîlîlik ve Hasan Sabbâh

Hız. Muhammed'in ölümü sonrasında Müslümanlar arasında ortaya çıkan anlaşmazlıklar, zamanla dinî ve siyasî görüş ayrılıklarına sebebiyet vermiştir. Bu ayrılıklar Hız. Ebubekir (ö. 13/634) ve Hız. Ömer'den (ö. 23/644) sonra Hız. Osman'ın (ö. 35/656) halife olması ile birlikte belirginleşmiş, Hız. Ali'nin (ö. 40/661) bu makamı hak ettiğini iddia edenlerin ortaya çıkması ile ilk fırkanın temelleri atıl-mıştır (eş-Şehristânî 2015:20-24). Hız. Muhammed'in soyundan gelmesi, Hız. Ali'den yana olan ve bu hususu siyasî bir araç olarak kullanmak isteyenlerin istismar sebebi olmuştur (Daftary 2005:60). Bu ayrılıklar Hız. Osman'ın 35/656'da şehit edilmesi üzerine Hız. Ali'nin halife seçilmesi ve sonrasında Hız. Osman'ın katillerinin cezalandırılmadığını düşünen Şam Valisi Muaviye'nin (ö. 60/680) Hız. Ali'nin hilafetine biat etmeyip Şam'da hilafetini ilan etmesi ile daha keskin bir hal almıştır. Buna müteaki-ben yaşanan Sıffîn Savaşının (37/657) sonucunda Müslümanlar çeşitli fırkalara ayrılmıştır. Bu fırkalar kendilerine yeni dini söylemler geliştiren kabileci-tepkisel söylem taraftarları Haricîler; politik-kariz-matik liderci din anlayışı sahipleri ise Şii'ler olmuştur (Kutlu 2010:56-63). Haricîler Sıffîn savaşında Hız. Ali'nin saflarında yer alan ancak onunla anlaşmazlığa düşerek hem Hız. Ali'yi hem de Muaviye'yi tekfir ederek farklı bir görüşler ortaya koyarak Hız. Ali'yi 661'de şehit etmişlerdir. Hız. Ali şehit edildik-ten sonra yerine büyük oğlu Hız. Hasan (ö. 49/669) geçmiş ancak bir süre sonra Muaviye ile anlaşarak halifelikten feragat etmiştir. Böylelikle hilafet Emevîler'e (661-750) geçmiştir. Kısa bir müddet sonra Hız. Hasan'ın ölmesi ile Şii'ler Hız. Ali'nin küçük oğlu Hız. Hüseyin'in halife olması için girişimlere baş-

lamışlardır. Muaviye'nin ölümü sonrasında hilafet için harekete geçen Hz. Hüseyin 680 yılında Emevî ordusu tarafından Kerbelâ'da şehit edilmiştir. Bu olay Şîa'nın teşekkül sürecine girmesinde en önemli etken olmakla birlikte, hızla yayılan Emevî düşmanlığı ile Hz. Ali ve çocuklarına karşı duyulan siyasî taraftarlığın da zamanla gelişerek Şîî düşünce akımlarının sistemleşmesini sağlamıştır (Öz 2010:112). İmamet konusunda ortaya çıkan anlaşmazlıklar yüzünden tezahür eden mezhepler, zamanla siyasî, itikadî ve fikhî mezhepler olarak kollara ayrılmıştır.

İlk siyasî mezhep olan Şîa'nın bir kolu İmâmîyye'nin iki kısmından biri olan İsmâîliyye'ye, Câfer es-Sâdık'ın (ö. 148/765) oğlu İsmail'in (ö. 138/755-56 [?]) izinden gittiklerini iddia etmelerinden dolayı "İsmailiyye" olarak isimlendirilmişlerdir (el-Gazzâlî 1993:10). Erken İsmailîliğin ilk dönemi olarak nitelenen "Gizli Davet Dönemi" Kâim ve Mehdi sayılan Muhammed b. İsmail'in (ö. 179/795 [?]) Abbasîler tarafından öldürülme tehlikesi yüzünden gizlenerek başlar ve Ubeydullah el-Mehdî'nin (ö. 322/934) 899'da zuhur ederek İsmailî daveti alenen yaymaya başlamasıyla sona erer.

Gizli davet döneminde mezhebin idaresini teşkil eden temel unsur dâiler (propagandacılar), Kûfe, Basra, İran, Yemen, Bahreyn ve Kuzey Afrika'da mezhebin yayılmasını sağlayarak Bahreyn'de Karmatî devletinin kurulmasını sağlamışlardır (Watt 1981:339-40). Karmatîlerin ortaya çıkmasından sonra Tunus'ta 909 yılında İsmailîlerin yönetim mekanizmasını teşkil edecek olan Fâtımîlerin kuruluşu da dâilerin hummalı çalışmalarıyla olmuştur. Fâtımî devletinin kurulmasıyla İsmailîler, bu devletin önderliği, desteği ve muhafazası altında müesseseseleşmiş, İslâm dünyasında muhalif ve teşkilatlı bir güç haline gelmişlerdir (Lewis 1995:26). Fâtımîler, Halife el-Mustansır'ın (ö. 487/1094) hayatta iken yerine büyük oğlu Nizâr'ı kendisine halef tayin etmiştir. Ancak halifenin ölümüyle birlikte vezir Efdal b. Bedr el-Cemâlî (ö. 515/1121) desteği ve gayretiyle halifenin küçük oğlu Musta'îli halife olmuş, Nizâr ve taraftarları bu duruma isyan etmiş, bir iç bölünmeye sürüklenen İsmâîlî davası Nizârî ve Musta'îli olarak ikiye parçalanmıştır.

Fâtımî Halifeliği'nin dolayısıyla İsmailîler'in dönüm noktası olan bu ayrılığın en kilit isimlerinden biri şüphesiz Hasan Sabbâh'tır⁵. Cüveynî'nin (ö. 681/1283) aktardığına göre⁶ Sabbâh, aslının Güney Yemen'de hükümlürlük sürmüş önemli ve soylu bir aile olan Himyerîler'e dayandığını ifade etmiştir (Cüveynî 2013:534). Cüveynî Hasan Sabbâh'ın Rey şehrinde doğduğunu ifade etse de (Cüveynî 2013:534-35) genel olarak modern araştırmacılar Marshall G. S. Hodgson (ö. 1968), Bernard Lewis (ö. 2018) ve Farhad Daftary İran'ın fethinden sonra Arapların İran'daki ilk ve önemli yerleşim merkezlerinden olan Kum şehrinde h. 438-445/ m. 1046-1054 doğduğunu ve Rey'e daha sonra geçtiklerini ifade ederler (Hodgson 1955:43; Lewis 1995:56; Daftary 2005:475). Hasan küçük yaşta babası Ali b. Muhammed'ten felsefe, kelâm, fıkıh ve riyâziyyât (matematik, hesap-hendese, aritmetik-geometri) gibi alanlarda eğitim almış daha sonrasında ise III/IX yüzyıldan itibaren İsmailî dailerinin İran'daki önemli merkezlerinden biri olan Rey şehrine giderek eğitim hayatına devam etmiştir. Kendisi Şîa'nın İsnâaşeriyye koluna mensup olan Hasan Sabbâh, Rey'e geldikten sonra burada Emîre Zarrâb (Amire Darrab) ismindeki Fâtımî daisiyle tanışmış ve İsmailiyye mezhebine geçmiştir. Hasan Sabbâh bu süreci şöyle anlatmaktadır:

⁵ el-Hasen b. Ali b. Muhammed b. Ca'fer b. el-Hüseyn b. Muhammed b. es-Sabbâh el-Himyerî er-Râzî (ö. 518/1124)

⁶ Hasan Sabbâh'ın günümüze ulaşmayan otobiyografisi Sergüzeşt-i Seyyidîna'dan kendi eseri Tarih-i Cihan Güşâ'da iktibaslar yaparak bahsetmesinden mülahaz. Bu hususta Cüveynî şu ifadeleri kullanmıştır: 'Yıllardan beri orada (Alamut Kütüphanesinde) biriktirilmiş olan kitapları incelemek, Kur'an-ı Kerimleri ve faydalı kitapları 'Ölüden diri çıkarır' gibi onların arasından çıkarmaktı. O kitaplar arasında Sergüzeşt-i Seyyidîna dedikleri Hasan-ı Sabbâh'ın hayatını ve başından geçenleri anlatan bir kitap buldum. Burada bu kitabın konumuzla ilgili olan doğru bulduğum taraflarını nakledeceğim. Cüveynî, Tarih-i Cihan Güşâ, s. 546.

“Ben atalarımın mezhebi olan Şia’nın 12 imam kolundanım. Rey’de Mısır Batınîlerinin (Fatimîler) mezhebinden Emire Zerrab adlı bir kişi vardı. Onunla mezheplerimiz hakkında tartışma yapardık. O daima benim görüşlerimi çürütür, mezhebimi küçük düşürürdü. O sırada benim de inancım kuvvetli değildi Karşı koymama rağmen onun sözleri kalbimde yer ediyordu. Derken Ağır ve tehlikeli bir hastalığa yakalandım. Kendi kendime onun mezhebinin doğru olduğunu söyledim. Fakat aşırı taassubum yüzünden bu düşüncemi kimseye açıklayamadım. Kendi kendime, ‘Eğer, Allah, geçinden versin, ecel gelirse gerçeğe kavuşmadan öleceğim’ dedim. Bende meydana gelen bu inanç değişikliği yüzünden kimse-nin müdahalesi olmadan o hastalığı atlattım. Bunun yanında bu Necm Saracc adlı birinden Batınîlerin mezhebi hakkında bilgi istedim. O bana ayrıntılı izah ve açıklamalarda bulunduktan sonra o mezhebin sırlarını öğrendim.”(Cüveynî 2013:547)

İsmailî örgütlenmesine dahil olmasıyla birlikte sahip olduğu istidat ve meziyetler sayesinde Hasan Sabbâh, İsfahan daisi Abdülmelik b. Attâş (ö. 487/1094)⁷ tarafından hemen fark edilmiş ve 464/1072 senesinde Rey’de gizli bir karargâhta ikili bir araya gelmiştir (Hodgson 1968:429; Lewis 1971:725; van Ess 1987:26). İbn Attâş Hasan Sabbâh’a Fâtımî başkenti Kahire’ye giderek orada dailerin profesyonel bir şekilde eğitim aldıkları Dârülhikme’de (Kaya 1993:537-38) hem İsmailîlik hem de dailik konusunda eğitim alarak derinleşmesini ve yeniden bölgeye dönerek faaliyetlere merkezin kontrolünde devam etmesini tavsiye etmiştir (Daftary 2005:476-77). Bunun üzerine Hasan 469/1076 senesinde Azerbaycan üzerinden Meyyafarık’ın (Silvan) gelmiştir. Burada İsmailî propagandası yapmış Sünni ulema ile yaşadığı tartışmalar neticesinde Meyyafarık’ın kadısı tarafından bölgeden kovulmuştur. Buradan sonra önce Musul’a oradan da Şam’a geçen Hasan, sırayla Sincar, Rahbe, Sayda, Sür ve Akkâ üzerinden 471/1078 yılında Kahire’ye ulaşmış ve burada başdâî Müeyyed-Fiddîn (ö. 470/1078)⁸ tarafından karşılanmış, -İran’dan gelen her kişi Müeyyed-Fiddîn tarafından önemli görülmektedir. Selçukluların Büveyhîleri ortadan kaldırarak bölgeye hâkim oldukları günden beri Müeyyed-Fiddîn Selçuklulara ve bilhassa Türklere karşı nefret beslemektedir. Bu sebeple Selçuklulara karşı hareket edecek her kişiyi önemsemiştir (Avcu 2018:202-5)- burada kaldığı süre boyunca eğitim alan Hasan Sabbâh halife Mustansır ile -her ne kadar İbnü’l Esîr görüşüğünü söylese de (İbnü’l-Esîr 2016:8:384)- Fâtımî veziri ve başkumandanı Bedr el-Cemâlî’nin engellemeleri sebebiyle görüşmemiştir (Cüveynî 2013:548). Buradaki en büyük sebep Sabbâhın Mustansır’dan sonra Nizar’ın halifeliğini desteklemesidir. Nitekim Mustansır’ın diğer oğlu Musta’lî aynı zamanda Bedr el-Cemâlî’nin damadıdır. Bu durum Sabbâh’ın dışlanmasında yeterli bir sebeptir. Başından geçen birçok hadiseden sonra nihayet Halep’e ulaşan Sabbâh, akabinde Bağdat üzerinden Huzistan’a ve sonunda 473/1081 tarihinde İsfahan’a ulaşmıştır (Daftary 2005:478). İsmailî dailiği yapmak üzere önce Kirman ve Yezd’e geçen Sabbâh arzu ettiği ölçüde bir taraftar kitlesine ulaştıktan sonra yeniden İsfahan’a dönmüş oradan da Hazar Gölü’nün güneyinde bulunan Mazenderan Bölgesi’nin doğusundaki dağlık bir bölgede olan Firrim’e geçmiştir. Ardından Selçuklu Devleti’nin takibatına uğramamak adına tıpkı Firrim gibi sarp bir bölge arayışına giren Sabbâh, merkezden uzak olması ve daha önce İsmailî davete aşına olması hasebiyle Deylem bölgesini gözüne kestirmiştir. Bunun için önce Elburz Dağları’nın güneyinde bulunan Damgan’a geçmiş oradan da nihai hedefi olan Alamut Kalesi civarına konuşlanmıştır. Bu süreç içerisinde Alamut bölgesine yandaş toplamak amacıyla dailer gönderdiğini belirtmiştir (Cüveynî 2013:548-49). “Alamut Kalesi, İran’ın kuzey bölgesinde yer alan Elburz Dağları üzerinde, Kazvin’in kırk beş kilometre kuzeydoğusunda yer

⁷ 460 (1068) yılı başlarından itibaren yaklaşık otuz yıl süreyle İran’ın orta ve batısından sorumlu İsfahan İsmailî dâisi.

⁸ Fâtımî-İsmailî başdâisi; filozof, şair ve siyasetçi, Ebû Dâvûd olarak bilinir. Künyesi şu şekildedir: Ebû Nasr el-Müeyyed-Fi’d-dîn Hibetullah b. Mûsâ b. Dâvûd eş-Şirâzi.

alan korunaklı bir kaledir. “Cüveynî’nin Alamut kütüphanesinde bulunduğu, yazarı bilinmeyen ancak Büveyhî hükümdarı Fahrü’d-Devle adına yazıldığını söylediği *Cil ve Deylem* Tarihi kitabında ise kalenin 246/860-61 yılında Cüstanîlerin bir hükümdarı tarafından yaptırıldığını aktarır (Cüveynî 2013:588).”

Hasan Sabbâh belli bir yandaş kitlesine ulaşarak ilk faaliyetlerini yaptığı bu dönemde Selçuklu veziri Nizamülmülk’ün dikkatini çekmiş ve bu sebepten damadı olan Rey Valisi Ebu Müslim Razi tarafından takip edilmeye başlamış ancak bu takibattan Kazvin’de saklanarak kaçmayı başaran Sabbâh, yeniden Deylem bölgesine ulaşmıştır (Cüveynî 2013:549; Hodgson 1955:48). Hasan Sabbâhın Kazvin’de bulunduğu esnada Sultan Melikşâh Alamut Kalesi’nin idaresini bölge halkının Şiiliğe meyyal olması sebebiyle -Daftary Alevî-i Mehdi’nin Taberistan Zeydi/Nasiriyye kolunu kuran en-Nasır-Lilhak Hasan el-Utruş’un torunlarından olduğunu belirttiği (Daftary 2005:479)- Alevî-i Mehdi’ye verdiğini duymuş ve kaleyi ele geçirmek için harekete geçmiştir. Öncelikle Mehdi’nin askerlerini kendi tarafına çekmeyi amaçlayan Sabbâh, Hüseyin Kâinî, Muhammed Cemal Razi, Ebu’l-Kasım Laricani ve İsmail Kazvîni gibi en önemli dailerini göndermiş ve birçok askeri yanına çekmiştir (Cüveynî 2013:549; Daftary 2005:479-80).

Hasan Sabbâh, 483/1090 senesinin başlarında mutlak hedef olarak belirlediği Alamut Kalesinde birçok yandaş kazanmış ve örgütlenmesini tamamlamıştır. Ancak bu gizli yapılanmadan kale reisi Mehdi’nin haberi olmadığı gibi Sabbâh da “Dehhuda” müstear ismi ile tanınmakta ve sürekli kılık değiştirerek dolaşmaktadır. İsmailî düşüncenin mistik ezoterik/batını yapısının getirmiş olduğu karizmatik liderci anlayış ve bundan sebep keramet, sıra dışı olayların lider üzerinden tezahürü gibi anlayışların benimsendiği bir ortamda kalenin fethine mutlak ve ilahî bir mesaj hüviyetine sokmak isteyen Hasan Sabbâh’ın 6 Recep 483/4 Eylül 1090 tarihinde kaleyi ele geçirmesi bu manada büyük önem arz etmektedir. Nitekim bu tarih ٤٨٣ (Alamut) isminin *Ebced Hesabı* ile karşılığı olan 483 (- 1, - ٣0, - ٥5, - ١, 1- م, 40 - ٥, 6 - ت, 400) sayısına tekabül etmektedir. Bu manada Hasan Sabbâh ve ona tabi olanların bu tarihi *Uğurlu Yıl* olarak tanımlamışlardır (Cüveynî 2013:549).

Hasan Sabbâh’ın kaleyi ele geçirmesiyle birlikte burada yaşayan halkın ve askerlerin kendisine destek vermesi kale reisi Mehdi’yi şaşkına çevirmiş ve direniş göstermemesinin karşılığında ise Hasan Sabbâh kendisine kaleyi terk etmesi sonrasında hayatını ikame edebilmesi için Damgan yöneticisi olan Reis Müeyyedüddîn Muzaffer b. Ahmed Mustavfi’ye iletmesi koşuluyla senet niteliği taşıyan bir mektup vermiştir. Mektupta Hasan Sabbâh şu ifadelerle yer vermiştir. “*Reis –Allah onu korusu-, Alamut’un bedeli olarak 3 bin dinar altını Alevî-yi Mehdi’ye ödesin. Selam peygamberlerin en seçkinine ve onun evlâdına olsun. ‘Allah bize yeter. O ne güzel vekildir* (Cüveynî 2013:550).” Mehdi Damgan’a ulaştıktan sonra -Damgan’a ne vakit gittiği tam olarak bilinmese de bu tarih Piyadeoğlu’nun belirttiği üzere 1100 veya daha sonrası bir tarihtir (Piyadeoğlu 2017:252-53)- Reis Muzaffer’in bulunduğu görev itibarıyla Hasan Sabbâh’tan gelen bir mektubu kaile almayacağını hatta kendisini hapsedeceğini düşünmüş ancak parasız kalınca şansını denemek amacıyla Reis’e ulaşmış ve Reis Muzaffer mektubu okuduktan sonra öperek alına koymuş ve Mehdi’ye belirtilen miktarda altını ödemiştir. Burada bahsi edilen Damgan yöneticisi Reis Muzaffer, Selçuklu Emîr-i Dâd’⁹ Habeşi b. Altuntak’ın naibidir. Gizli bir şekilde İsmailî örgütlenmesine dahil olarak Selçuklu Devleti’nin en önemli görevlilerinden birinin naibi olarak görev yapmıştır. Sultan Berkyaruk (ö. 498/1104) döneminde Altuntak’tan Girdkûh Kalesi’nin yönetimi talep etmiş ve Altuntak da sultandan ricacı olarak bu isteğini yerine getirmiştir. Muhtemelen 494-

⁹ Selçuklular’da başta devlet aleyhine işlenen cürümler olmak üzere şer’î davaların dışındaki örfî davalara hükümdar adına bakan görevli.

495/1101-1102 tarihlerinde Sultan Berkayaruk ile Muhammed Tapar (ö. 511/1118) arasında yaşanan taht kavgaları esnasında İsmailî olduğunu ifşa ederek Girdkûh Kalesi'ni Nizari İsmailîlere kazandırarak kırk yıl boyunca Hasan Sabbâh adına yönetmiştir. Buradan bakıldığında İsmailî örgütlenmesinin ne denli gizlilik ve bir nizam çerçevesinde yapıldığı aşikârdır. Alamût'un Hasan Sabbâh tarafından ele geçirilmesiyle birlikte 1090 yılında Nizârî İsmailîler müesseseseleşerek bir merkeze sahip olarak 1256 yılında Moğolların bölgeyi ele geçirmesine kadar olan süreçte İran coğrafyası üzerinde hem Selçukluları ile hem de Sünni İslâm dünyası ile muhalif bir mücadele halinde olmuşlardır.

Alamut Kalesi'nin ele geçirilmesiyle birlikte yeni bir teşkilatlanmaya giden Hasan Sabbâh Nizari İsmailî örgütlenmesinin teşkilat yapısını şu şekilde oluşturmuştur:

- 1-) Şeyhu'l-Cebel:** Sayıları yedidir. Nâibu'l-İmam ve yeni davetin reisi onlardır. Hasan Sabbâh, kendisini "Reisu'd-Davet" olarak vasıflandırmıştır.
- 2-) Büyük Dâîler:** Bunların sayıları üçü geçmezdi. Hasan Sabbâh, âlemi üçe ayırmıştı ve her birinin başına bunlardan birini geçirmiştir.
- 3-) Dailer:** Bunlar önce Kahire'deki medresede ilim tahsil eder, sonra da davetin esrarını öğrenmek için Alamut'a gelirlerdi.
- 4-) Refikler (Yoldaşlar):** Bunlar mezhebin usulünü bilen fakihler ve mezhebin muhafazasında görev alan ilim sahipleridirler.
- 5-) Fedailer:** Bu şahıslarda mezhebin sırlarını bilme şartı aranmaz. Vazifeleri, reislerinin emrinde düşmanları öldürmede hizmet görmektir.
- 6-) el-Lasikun:** Bunlar davete intisap eden insanlar olup, dai veya fedai değildirler. Daveti neşretme hakları yoktur.
- 7-) el-Müstecibun:** Bunlar yeni inanmaya başlayan insanlar olup, Bâtınî akidelerini fazlaca bilmezler."(Ocak 2002:216)

Hasan Sabbâh'ın oluşturduğu sistem içerisinde Fâtımîlerin kullandığı hiyerarşik yapının yanında en önemli unsur fedailik kurumudur. Abbasi ihtilalinin oluşum sürecinden Fâtımîlerin kuruluşuna kadar geçen süreçte şüphesiz en önemli teşkilat dailiktir. Davetin yayılması adına yetiştirilen propagandacılar (dailer) davanın geniş kitlelere ulaşmasını ve yandaş kazanmasını sağlamıştır. Yeni kurulan bu düzende de dailik çok önemli bir yere sahiptir. Ancak burada önemli olan husus Hasan Sabbâh'ın düzenli bir ordu oluşturmak yerine muhkem kaleler aracılığıyla fedailik kurumu ile hücre tipi bir yapılanma ile hem bir korku imparatorluğu kurma hem de oluşturduğu etki ile örgütlenmesini cazip kılma fikridir. Ayrıca davetini yaydığı topraklar üzerinde düzenli bir orduya sahip olan büyük bir devletin mevcudiyetini de unutmamak gerekir.

3. Melikşâh Döneminde İran İsmâîlîlerinin Faaliyetleri ve Selçuklular

Selçuklularının hüküm sürdükleri dönemde dinî-siyasî bir yapı olarak ortaya çıkan en tehlikeli Şii hareket Hasan Sabbâh'ın kurduğu Nizârî İsmailîlerdir. Hem siyasî hem de inançsal yapısını İsmailî doktrin üzerine bina etmiştir (Kara 2009:128). Alamût'u ele geçirip merkezi bir yönetime geçmeden önce İsmailîler, Selçuklu ülkesindeki ilk kanlı eylemlerini İran'nın kuzeyinde yer alan Sâve'de gerçekleştirmişlerdir. İbnü'l-Esîr bu olayı şöyle aktarır: *“Onlar yani Bâtinîler ve “İsmailiyye” diye meşhur olan bu son davetin sahipleri hakkında Sultan Melikşâh devrinde bilgi edinilmiştir. O günlerde on sekiz Batini toplanıp Sâve'de bayram namazı kılmışlar, şahne de onları dikkatle izledikten sonra yakalayıp hapsedmiş, haklarında soruşturma yaptıktan sonra da salıvermiştir. Bu Batinîlerin yaptığı ilk toplantıydı. Batinîler daha sonra İsfahan'da ikamet eden Sâveli bir müezzini Batinîliğe davet ettiler, fakat müezzini kabul etmedi. Batinîler de kendilerini jurnal etmesinden korkarak onu öldürdüler. Batinîler tarafından öldürülen ilk şahıs budur (İbnü'l-Esîr 2016:8:440-41).”* Burada müezzinin Save'li oluşu davete katılmasını istemeleri noktasındaki en önemli etkidir. Nitekim Save'de şehrin şahnesi tarafından hapsedildikten sonra açığa çıktıkları için bölgede davayı yaymak zor olacağı için müezzini davaya katıp bölgede davayı yayması için kullanmak düşüncesiyle hareket etmişlerdir. Vezir Nizâmu'l-Mülk'ün hadiseden haberdar olmasıyla birlikte duruma el konulmuş ve sorumlu bulunan Ebû Tâhir en-Naccâr adındaki İsmailî öldürülmüştür.

İsmailîlerin Selçuklular döneminde İran'da Alamut ve Girdkûh kalelerinden başka ilk olarak Kuhistan'daki Kâin kalesini ardından Deylem civarındaki Ruznâz, Alamut yakınlarındaki en önemli kale olan Rûdbâr, Halâdhân ve Ebher bölgesindeki Vesnemkûh kalelerini ele geçirmişlerdir. Muhkem olan bu kalelerde hücre tipi yapılanmayı hedefleyen Sabbâh aynı zaman Şii düşüncenin hâkim olduğu yahut bölge halkının protest düşüncelere meyyal olduğu bölgeleri de tabiiyet altına almıştır. Bunlardan en önemlisi Kûhistan'dır. Hasan Sabbâhın en önemli dâîilerinden olan Hüseyin Kâinî'yi bölgede etkin olmak ve yandaş kazanmak amacıyla Kûhistan'da görevlendirmiştir. Bölgeye yerleşmesinden başka halka kendini sevdiren Kâinî halkı isyana teşvik etmiştir. Bu sayede kısa sürede Kûhistan bölgesinde yer alan Hur, Tabes, Zevzen, Tûn ve Hüseyf gibi önemli yerler İsmailîlerin eline geçmiştir (Cüveynî 2013:540). Böylece Hasan Sabbâh, merkezi bir otoritenin var olduğu bir yerde Alamut merkezli örgütlenmesini genişleterek Selçukluların ve İslam dünyasının her bölgesinde konuşlanabilecek bir yapıyı oluşturmuştur.

Selçukluların İsmâîlî tehdidine karşı askeri güç kullanmaları resmî olarak Sultan Melikşâh döneminde başlamıştır (Aktan 2014:54). Ancak bu süreç Melikşâh'ın saltanatında yönetimin mekanizmasının işlevi açısından en önemli isim olan vezir Nizâmu'l-Mülk'ün öncülüğünde olmuştur. Sultan Alparslan döneminden itibaren otuz sene gibi bir süreyle Selçuklularının vezirlik makamında görev alması ve başarılı siyaseti ile Selçukluların Yükselme Döneminin kilit ismi olmuştur. Onun İsmâîlîler ile olan mücadelesi yalnızca askerî anlamda olmamıştır. Sünnî İslâm'ın bir temsilcisi olan Selçukluların, Şii İsmâîlîlerin tehlikeli fikrî akımlarına karşı yalnızca askerî mücadelenin yetmeyeceğini, Nizamiye Medreseleri'ni kurmak suretiyle fikrî zeminde de yeterli olunması gerektiğini düşünmüştür (Ocak 2002:233-34). Nizâmu'l-Mülk'ün İsmâîlîler'e karşı izlediği siyaset, Hasan Sabbâhın Selçuklu vezirine karşı bir eylem planı geliştirme zarureti doğurmuştur. İsmâîlîlerin takibata uğramaları neticesinde zorluklarla karşılaşmasına sebep olan dolayısıyla yayılmalarına yavaşlatan Nizâmu'l-Mülk'ün stratejileri, bir süre sonra vezirin ölümüne sebebiyet verecektir. İlk İsmâîlî suikastı sonrasında Nizâmu'l-Mülk'ün bu

işi yapan kişinin öldürülmesi aynı zamanda ilk İsmâîlî kanı dökülmesi manasına gelmektedir. Hasan Sabbâh'ın bu olaydan önce Nizâmu'l-Mülk'e karşı olumsuz tavrının temelinde onun tarafından adım izlenmesi gerekçesiyle uzun bir müddet göçebe yaşaması ve istediği faaliyetleri tam zamanlı gerçekleştirememesi idi. Nizârî İsmâîlîler, devlet erkanından önemli bir görevliye ilk defa suikast düzenlemişlerdir. Vezirin Bağdat yolculuğu esnasında Ebû Tâhir adında bir İsmâîlî fedaisi tarafından suikasta uğrayan Nizâmu'l-Mülk 15 Ekim 1092'de ölmüştür (Kafesoğlu 2014:184-85).

Melikşâh döneminde İsmailîlerle askeri mücadeleler Alamût ve Rudbar bölgelerinin iktasının Emir Yoruntaş'ta (ö. 1091) bulunmasından sebep Sultan Melikşâh Alamût'u kuşatma görevini ona vermiştir. Yoruntaş Alamût'u kuşatmış ancak bir süre sonra ölmüş ve Hasan Sabbâh dolayısıyla Alamût ahalisi kuşatmadan kurtulmuştur (Lewis 1995:40). Sultan Melikşâh İsmâîlîlerin Horasan'ın güneyinde yer alan Kûhistan'da da faaliyette bulunduklarını öğrenmiştir. Bunun üzerine Melikşâh bu sefer Emir Arslantaş ve Emir Koltaş'ı Nizârî İsmâîlîlerin üzerine göndererek bu hususun ufak bir mesele olmaktan çıkıp, devlet açısından ehemmiyet kesbeden bir vaziyet aldığını anlamıştır. Ancak Şâban 485 / Eylül 1092'te İsmailîlerin Kazvin dâîsi Ebû Ali Erdistânî'nin Alamût'a yardıma gelmesiyle çekilmek zorunda kalan Emir Arslantaş ve Emir Koltaş'ın başarısız olarak geri dönmesi ile Selçuklular Alamût'u ele geçirmek ve Hasan Sabbâh'ın faaliyetlerini sonlandırarak devletin önemli bir meselesini halletmek noktasında bir kez daha başarısız olmuş oldu. Emir Arslantaş'ın da başarısız olmasıyla İsmâîlîler Selçuklulara karşı direnç kazanmakla birlikte devletin otoritesini sarsan başlarda özerk bir yapı gibi görünse de Selçuklu topraklarında bağımsız hareket eden bir vaziyet almış olduklarını söyleyebiliriz. Son olarak Kasım 1092'de Kûhistan civarında faaliyet gösteren İsmâîlîleri durdurmak için Emir Kızıl Sarıg'ı gönderilmiş ancak Sultan Melikşâh'ın ölüm haberinin gelmesi ile bu girişim de sonuçsuz kalmıştır (Kafesoğlu 2014:126-27). Nizâmu'l-Mülk'ün İsmâîlîler tarafından katledilmesi ve çok geçmeden de Melikşâh'ın ölümü, Selçuklularının İsmâîlîlere karşı izlemiş olduğu siyasetini bir anda sekteye uğratmıştır.

Sonuç

İsmailîlik tarihine genel anlamda bakılacak olursa göze çarpan en önemli husus protest tavrın ve merkezi idareye karşı en sert hamlelerin yapıldığı muhalif kanat olarak görürüz. Özellikle Karmatî Hareketi'nin başlattığı bu sert muhalefet çoğu zaman istila, bozgunculuk ve katliamlarla sürmüştür. Fâtımî Dönemi'ne gelindiğinde ise muhalif tavır devam etse de bu aşırılıkçı faaliyetler yerini daha çok kitleye ulaşmak ve güç gösterisinden çok hâkimiyet odaklı bir yaklaşıma bırakmıştır. Bu dönemde eğitim ve kültür faaliyetleri, şehir imar etme gibi unsurlar göz önünde bulundurulmuştur. Şüphe yok ki yapılan atılımların bir medeniyet telakkisinin ürünü olduğu ve hareketin taşralı salt protest bir tavır olmak yerine kentli ve herkes tarafından kabul görebilecek bir hale geldiği/getirildiği aşîkârdır. Ancak Fâtımîlerin güç kaybetmesiyle birlikte X. yüzyılda yaşadığı zirve döneminden uzaklaşmaya başlamıştır. Özellikle Selçukluların teşekkül ettiği dönemde Sünnî İslam Dünyası üzerindeki hâkimiyeti yok olma evresine girmiştir. Tam da bu dönemde ortaya çıkan ve İsmailî/Fâtımî davaya katılan Hasan Sabbâh'ın Kahire'de yaşanan sıkıntıları görmesi üzerine yarı bağımsız bir şekilde hareket etmeye başlamıştır. Bir süre sonra Alamut Kalesi'ni alarak burada Nizârî İsmailî örgütlenmesini başlatmıştır. Bu oluşum ılımlı bir şekilde süren İsmailî davasını yeniden sert ve keskin bir hale getirmiştir. Hasan Sabbâh, 483/1090 yılında ele geçirdiği Alamut Kalesi'nde 518/1124 yılındaki ölümüne dek yeni bir dünya görüşü etrafında oluşturduğu örgütlenmenin inşası ve bu süreçte yandaş toplama ile uğraşmıştır. Hareketin yayılmasını önce şehirlerde gizli karargâhlar kurarak idealize eden Sabbâh, sonrasında bölgede yer alan ele geçirilmesi zor muhkem savunma kalelerini ele geçirmek için çalışmış ve nihayetinde başarılı olmuş-

tur. Bunların dışında yeni bir teşkilat oluşumuna giden Hasan Sabbâh, düzenli bir ordu oluşturmak yerine hem savunma amaçlı hem de siyasî meşruiyet kazanmak için tertipleyeceği suikastları yapacak bir fedai teşkilatlanması oluşturmuştur.

Sultan Melikşâh döneminde tarihte emsaline az rastlanacak bir koordinasyon, inanmışlık ve disiplinler bir örgütlenmeye muvaffak olan İsmailîler, Selçukluların hüküm sürdüğü topraklarda ortaya çıkışlarından itibaren büyük bir kargaşaya yol açmışlardır. İnançları doğrultusunda yaptıkları propaganda ve bu minvalde gerçekleştirdikleri eylemsel faaliyetler ve suikastlar ile onların İslâm dünyasında ve hususî olarak Selçuklu ülkesinde yıkıcı bir yapılanma oldukları görülmektedir.

Selçukluların İran coğrafyasına girmeleriyle birlikte Şii unsurlarla mücadele etmişler, Şii Büveyhîlerin bölgedeki hâkimiyetini kırarak Sünni İslam dünyasının koruyuculuğunu ve liderliğini üstlenmişlerdir. Selçuklular bu müdafaası çerçevesinde öncelikle Abbasiler üzerindeki Fâtımî ve Karmatî baskısını kırmışlardır. Sultan Melikşâh'ın saltanatının son yıllarına gelinmesi ile birlikte Selçuklular bu dönemde zuhur eden İran İsmailîleri ile mücadele vermiştir.

Selçukluların veziri Nizâmu'l-Mülk'ün büyük gayretleri ile Melikşâh döneminde İsmailî tehlikesi kontrol altına alınmıştır. Ancak Nizâmu'l-Mülk'ün İsmailîler tarafından bir suikast ile katledilmesi, onların hem Selçuklu topraklarında hem de İslâm dünyasında önemli ve tehlikeli bir güç arz ettiğinin göstergesidir. Sultan Melikşâh ve vezir Nizâmu'l-Mülk tarafından çeşitli önlemler alınarak sürdürülen mücadeleler, Nizâmu'l-Mülk'ün İsmailîler tarafından katledilmesi ve kısa bir süre sonra da Melikşâh'ın ölmesi ile sekteye uğramıştır. İlhanlıların Nizârî İsmailîlere son vermesine kadar geçen sürede Selçuklular dinî-ideolojik ve karizmatik-liderci bu örgütlenme ile mücadele etmişlerdir.

Kaynakça

- Aktan, Ali. 2014. "Selçuklu-Bâtınî Münasebetleri". içinde *Selçuklu Siyasi Tarihi(Bildiriler)*, editör M. M. Hülagü, A. Yuvalı, A. Aktan, ve M. Kapanşahin. Ankara: TTK Yayınları.
- Avcu, Ali. 2018. *Horasan-Maveraünnehir'de İsmaililik*. İstanbul: Marmara Akademi Yayınları.
- el-Bündârî, Kıvâmüddîn Ebû İbrâhîm el-Feth b. Alî b. Muhammed. 2016. *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları.
- Cüveynî, Alaaddin Ata Melik. 2013. *Tarih-i Cihan Güşa*. Ankara: TTK Yayınları.
- Daftary, Farhad. 2005. *İsmaililer: Tarihleri ve Öğretileri*. İstanbul: Doruk Yayınları.
- van Ess, J. 1987. "Attaş". *Encyclopædia Iranica* III.
- el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. 1993. *Fedâihu'l Bâtıniye/El-Mustazhirî: Batınılğın İçyüzü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Hodgson, Marshall G. S. 1955. *The Order of Assassins: The Struggle of the Early Nizârî Ismâ'îlis Against the Islamic World*. Mouton & Co Publishers.
- Hodgson, Marshall G. S. 1968. "The İsmâ'îli State" editör J. A. Boyle. *The Cambridge History of Iran* V.
- el-Hüseyîni, Naşır İbn Ali. 1999. *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye*. Ankara: TTK Yayınları.
- İbnü'l Cevzî, Sıbt. 2011. *Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan'da Selçuklular*. Ankara: TTK Yayınları.
- İbnü'l-Cevzî, Abdurrahman. 2014. *el-Muntazam fî Târihi'l-Ümem'de Selçuklular (H. 430-485=1038-1092)*. Ankara: TTK Yayınları.
- İbnü'l-Esîr, İzzeddin. 2016. *el-Kâmil fî't-Tarih*. C. 1. İstanbul: Ocak Yayıncılık.
- Kafesoğlu, İbrahim. 2014. *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşâh*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kara, Seyfullah. 2009. *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*. İstanbul: İZ Yayıncılık.
- Kaya, Mahmut. 1993. "Dârülhikme". *DİA* 8:537-38.
- Koca, Salim. 2011. *Selçuklular Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Kutlu, Sönmez. 2010. *Mezhepler Tarihine Giriş*. İstanbul: Dem Yayınları.
- Lewis, Bernard. 1971. "İbn 'Attaş". *EF²(İng.)* III.
- Lewis, Bernard. 1995. *Haşîşîler: Ortaçağ İslâm Dünyasında Terörizm ve Siyaset*. İstanbul: Sebil Yayınevi.
- Ocak, Ahmet. 2002. *Selçukluların Dinî Siyaseti*. İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları.
- Öz, Mustafa. 2010. "Şia". *DİA* 39:111-14.
- Özgüdenli, Osman Gazi. 2017. *Selçuklular: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*. C. I. İstanbul: İSAM Yayınları.

Piyadeoğlu, Cihan. 2017. “Selçuklu ve İsmailî Kalesi Girdkûh”. *Türkiyat Mecmuası* 27(1):249-57.

Sevim, Ali. 2011. *Ünlü Selçuklu Komutanları: Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*. Ankara: TTK Yayınları.

eş-Şehristânî, Muhammed b. Abdülkerim. 2015. *El-Milel ve'n-Nihal: Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.

Turan, Osman. 2014. *Selçuklular Tarihi ve Türk - İslam Medeniyeti*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Watt, W. Montgomery. 1981. *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*. Ankara: Umran Yayınları.

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

Determination of suitable strategies for the development of biomass energy investments in Turkey by AHP method

Serhat Yüksel¹, Hasan Dinçer², Duygu Yavuz³

Abstract

Biomass energy investments are very important for Turkey. Biomass energy can be an important resource for Turkey's energy security. Considering that Turkey is a foreign-dependent country for energy, these investments will contribute to the country's energy independence. In this context, it would be appropriate for Turkey to take action to increase biomass energy investments. The purpose of this study is to identify appropriate strategies to increase biomass energy investments in Turkey. Within this framework, four different criteria are selected by focusing on literature review. In the following stage, the weights of these items are calculated by AHP methodology. The findings indicate that technological plays an essential role to improve the biomass energy investments in Turkey. Additionally, legal efficiency should also be taken into consideration in this context. However, financial evaluation and customer satisfaction are on the last ranks. It is understood that technological development is of great importance to increase biomass energy investments. Technological developments can contribute to increase efficiency in biomass energy production. Thus, both efficiency of the project will be increased, and the operating costs will be reduced. This situation provides the opportunity to increase the competitiveness of biomass energy projects. Technological developments can also increase the environmental sensitivity of these projects. Owing to advancing technologies, biomass energy projects that do not cause any carbon emissions will be able to be created.

Keywords: Sustainability, Biomass Energy Projects, Energy Investments, AHP

JEL Classification: Q56; O13; Q42

¹ İstanbul Medipol Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi, Doç. Dr.

E-posta: serhatyuksele@medipol.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-9858-1266>

² İstanbul Medipol Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi, Prof. Dr.

E-posta: hdincer@medipol.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-8072-031X>

³ İstanbul Medipol Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi, Ekonomi ve Finans Bölümü Lisans Öğrencisi

E-posta: duygu.yavuz@std.medipol.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-8383-3491>

Atıf/Citation: Yüksel, S., Dinçer, H., Yavuz, D. (2023). Determination of suitable strategies for the development of biomass energy investments in Turkey by AHP method, *Maruf İktisat İslam İktisadi Araştırmaları Dergisi*, 3(1), s.32-44.

• DOI: 10.58686/marufiktisat.1308856 • Geliş/Received - 01.06.2023 • Kabul/Accepted - 14.06.2023

Türkiye’deki Biyokütle Enerji Yatırımlarının Geliştirilmesine Yönelik Uygun Stratejilerin AHP Yöntemi ile Belirlenmesi

Öz

Biyokütle enerji yatırımları Türkiye için çok önemlidir. Biyokütle enerjisi, Türkiye’nin enerji güvenliği için önemli bir kaynak olabilir. Türkiye’nin enerjide dışa bağımlı bir ülke olduğu düşünüldüğünde, bu yatırımlar ülkenin enerji bağımsızlığına katkı sağlayacaktır. Bu bağlamda Türkiye’nin biyokütle enerji yatırımlarını artırmak için harekete geçmesi uygun olacaktır. Bu çalışmanın amacı, Türkiye’de biyokütle enerji yatırımlarını artırmak için uygun stratejileri belirlemektir. Bu çerçevede literatür taramasına odaklanılarak dört farklı kriter seçilmiştir. Sonraki aşamada, bu faktörlerin ağırlıkları AHP metodolojisi ile hesaplanmıştır. Bulgular, teknolojinin Türkiye’deki biyokütle enerji yatırımlarını iyileştirmede önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Ayrıca, bu amaca ulaşabilmek için hukuki alt yapının geliştirilmesi de dikkate alınmalıdır. Ancak mali değerlendirme ve müşteri memnuniyeti son sıralarda yer almaktadır. Biyokütle enerji yatırımlarının artması için teknolojik gelişmenin büyük önem taşıdığı anlaşılmaktadır. Teknolojik gelişmeler, biyokütle enerji üretiminde verimliliğin artırılmasına katkı sağlayabilir. Böylece hem projenin verimliliği artırılacak hem de işletme maliyetleri azaltılacaktır. Bu durum, biyokütle enerjisi projelerinin rekabet edebilirliğini artırma fırsatı sunmaktadır. Ayrıca, teknolojik gelişmeler bu projelerin çevresel duyarlılığını artırabilmektedir. Gelişen teknolojiler sayesinde karbon salımına neden olmayan biyokütle enerji projeleri oluşturulabilecektir.

Anahtar Kelimeler: : Sürdürülebilirlik, Biyokütle Enerjisi Projeleri, Enerji Yatırımları, AHP

JEL Sınıflandırması: Q56; O13; Q42

1. Introduction

Bioenergy is the utilization of energy derived from biological sources. However, there are certain drawbacks to investing in bioenergy (Levenda et al., 2021). Bioenergy facilities may be expensive to build and maintain. Furthermore, the storage and transportation of biomass and biogas might be difficult. As a result, technical advancements and legislative changes are critical to the success of the bioenergy sector (Shahbaz et al., 2020). Therefore, investments in bioenergy may improve environmental sustainability, provide energy security, drive economic growth, and minimize reliance on renewable energy sources (Vakulchuk et al., 2020). However, it is critical to promote technological advancements and regulatory changes in this field. Bioenergy offers significant potential for ecologically friendly energy generation and can be an essential component of the energy sector's future (Olabi & Abdelkareem, 2022). Given the considerations, biomass energy investments have both advantages and disadvantages. As a result, developing the correct methods to boost these investments is critical. According to the literature analysis, one of the most serious problems in this sector is the lack of technical infrastructure (Thellufsen et al., 2020). Since they are projects with a complex structure, a technological and systematic infrastructure is needed to a large extent. Energy policies and incentives are another technique that can be applied to encourage biomass energy investments. For these investments to be effective, government policies must be supportive (Dinçer, et al., 2023). In conclusion, there are several ways to achieve success in biomass energy investments. The important thing here is to choose the best plan among these options. Accordingly, the purpose of this study is to identify appropriate strategies to increase biomass energy investments in Turkey. Within this framework, four different criteria are selected by focusing on literature review. In the following stage, the weights of these items are calculated by AHP methodology.

2. Conceptual Framework

Energy is classified into two types: material energy and light energy. Material energy, on the other hand, is classified into two types: potential energy and kinetic energy. Kinetic energy is the energy that anything that moves possesses. Potential energy, on the other hand, is the quantity of energy that a substance accepts as a result of its physical condition. Energy is fundamental to all economic operations and international politics. Energy is limited, and its sustainability is a worry since it is frequently exogenous. Because energy is such an essential aspect in all economies, it is critical to assess energy sustainability. However, energy production puts significant strain on the environment and frequently relies on limited resources. Energy sustainability entails delivering enough, safe, and economical energy to fulfill social and environmental needs (Paramati et al., 2022). Energy is a critical component utilized in numerous processes, from manufacturing to energy generation. The fast growth of the world's population, industrialization activities, technical breakthroughs, living standards, and consumer expenditures all contribute to a high need for energy. Many different types of energy are employed in various areas (Jiang, 2021).

Energy is a critical aspect in the long-term and economic growth of many countries throughout the world. Nations' industrial and agricultural expansion, as well as their long-term economic and social development, are all dependent on availability to stable energy sources. Governments are developing responsible energy policies in response to rising global energy demand and growing knowledge of the environmental consequences of old energy sources. In this regard, protecting nonrenewable energy

resources in accordance with sustainable development goals is crucial. When the energy policies of governments are evaluated, it is possible to discern aims that alter depending on their access to energy resources, and from this perspective, the countries of the globe may be divided into three major groups (Kober, 2019). Because their own resources are limited, foreign-dependent countries prioritize energy supply security and diversification. Energy-rich countries prioritize the development of their existing energy resources and capacity. In terms of source type, energy may be classified as renewable or non-renewable. The importance of energy in achieving sustainable development cannot be overstated. Renewable and nonrenewable energies have diametrically opposed consequences on policy concerns. However, because changes in business cycle phases impact economic development and energy consumption, choosing between renewable and non-renewable fuels at different times of the business cycle becomes critical (Su et al., 2021).

Non-renewable energy is a source of energy that will ultimately deplete. Many nonrenewable energy sources are fossil fuels including coal, gas, and oil. They are natural resources that are depleted considerably quicker than they are created, even though they take several years to develop and shape. These resources, which cannot be created on a large enough scale to keep up with the pace of use, are frequently in constant supply and are devoured far quicker than nature can restore them. Many companies rely on these natural resources for electricity. Traditional fossil fuels are favored in energy production to fulfill rising demand since they are less expensive. Nonrenewable energy, on the other hand, has significant drawbacks, including severe environmental repercussions and limited supply. Nonrenewable energy sources can be utilized for a variety of purposes. While nonrenewable energy sources account for more than 70% of energy utilized in industrial operations, fossil fuels are also employed for a variety of home functions (Dong et al., 2021). Nonrenewable energy is utilized for things like power, heating, manufacturing, and transportation. Non-renewable energy sources include advantages such as being easy to discover, producing a lot of energy from a small quantity of fuel, and being easy to transport. Nonrenewable energy has the drawbacks of being finite, causing harm to the environment and public health, and increasing expenses (Lund et al., 2021).

Surface mining, also known as open pit mining and mountain top extraction mining, is a broad type of mining in which soils and rocks above a deposit are removed. The dirt and rock that conceals the coal are removed in this procedure, and special equipment is utilized to reveal the coal seam (Wang, 2023). After the cover has been removed, it is replaced, coated with dirt and manure, and the seeds are sown. This aids in the restoration of ecological equilibrium and the prevention of erosion (Dai, 2020). Surface mining has the advantage of being less expensive than underground mining. Surface mining has the problem of leaving lasting markings on the landscape (Onifade et al., 2020). When coal is buried hundreds of kilometers below the surface, it is mined underground.

A continuous miner cuts and loads a rectangular column of coal from the short end, and hydraulically operated self-propelled ceiling supports offer a protective cover. In the underground mining process known as chamber and column mining, retreat mining is the removal of columns. Coal has the greatest average share of nonrenewable energy sources, followed by gas and petroleum oil. In the literature, the high value of coal in the category of non-renewable energy indicators has been related with three key factors: ease of availability, affordability in terms of cheap price, and diversity of applications compared to natural gas and fuel oil. Coal is also a key component in many goods. The coking technique produces coke, city gas, tar, benzene, and ammonia, which are utilized in the iron and steel industry,

heating industry, and chemical industry (Kong et al., 2021)

The combustion technique produces electricity and heat, which are utilized in thermal power plants and heating. The gasification technique is used to produce synthesis gas. This gas is employed in the iron and steel industries, as well as in heating, chemical, and thermal power plants. Finally, the liquefaction technique is used to generate solid oils and synthetic gasoline (Cheng & Pan, 2020). Thermal power plants, transportation, and chemistry all employ these products (Li & Wang, 2019). Coal is a nonrenewable energy source and a fossil fuel that is used to create power. A coal-fired power station is a major source of pollution, emitting significant amounts of particles into the atmosphere as aerosols. Coal has the most carbon of any fossil fuel. This implies that it emits a lot of greenhouse gases, which is detrimental for the environment (Liu & Liu, 2020).

Once recovered from the soil, natural gas is transported to a processing facility where it is purified and divided into its many components (Hu & Gholizadeh, 2020). Natural gas can be difficult to locate since it is sometimes trapped in deep subterranean rocks. Natural gas may also be found in coal seams as coalbed methane, as well as landfill methane (Ruan et al., 2021). While natural gas is a nonrenewable energy source, landfill gas, which originates from decomposing waste, is a renewable supply of methane. Propane, on the other hand, is a natural gas derived from oil and natural gas (Liang et al., 2020). Neutrons, protons, and electrons make up an atom (Wenzhi et al., 2020). They have a core that generates nuclear energy. Nuclear energy in an atom can be obtained in two ways. The sun's operating principle is nuclear fusion, which involves the merging or fusing of atomic nuclei (Pickl, 2019). The alternative approach is nuclear fission, which involves the separation of atomic nuclei. This is the process through which nuclear power reactors create energy. Because its nucleus easily divides when attacked by a neutron, uranium-235 is the most extensively employed type of uranium for energy generation. A neutron bombards the nucleus of a uranium atom during a nuclear fusion process. Uranium is a radioactive element that formed when the universe first started. It is found naturally in certain types of rocks (Dinçer et al., 2022). Because uranium is one of the few easily degradable elements, it is utilized as a fuel in nuclear power plants. Even though uranium may be found all over the world, it is a non-renewable energy source. Environmental concerns and concerns about safe energy use have encouraged governments to explore alternate and cleaner energy sources rather than fossil fuels (Dinçer et al., 2023). Nuclear energy is widely employed in many developed and developing nations as part of the recent shift to clean energy. The role of nuclear energy in the perspective of sustainable development is still debatable. There are concerns about the safety, public health, and societal acceptance of nuclear power plants. Nuclear energy, on the other hand, is recognized as a sophisticated energy technology that provides an alternate energy solution for countries with rising energy demands and decreasing fossil fuel sources. It is also employed as a clean energy source, providing a safe and ecologically beneficial source of energy. In most sustainable energy initiatives, nuclear energy has been employed as an alternate power generating source that improves human capital by supporting creative and ecologically beneficial technology (Yüksel et al., 2023).

3. Renewable Energies

Renewable energy is energy that can be easily replenished. Renewable energy sources are plentiful, long-lasting, and ecologically beneficial. Renewable energy sources, unlike fossil fuels, will never deplete since they are continually regenerated, regardless of how much is utilized. Although fossil fuel resources such as coal and oil may ultimately be depleted, renewable energy supplies will not be depleted if the earth continues to spin (Dinçer, et al., 2023). Wind is just the movement of air (Güney, 2019). Wind turbines are used to generate power. The sun's energy is absorbed at varying rates on the Earth's surface depending on the kind of surface. Land regions, for example, absorb the Sun's radiation at a different pace than bodies of water (Rahman & Velayutham, 2020). Because of the uneven heating of the earth's surface, the air we call wind moves. Wind may be viewed as a basic airflow composed of numerous gases in our environment. It gets its kinetic energy from relatively large-scale phenomena like the rotation of the globe and temperature differences caused by unevenly distributed warming in the atmosphere. Many other factors, such as undulating topography, might influence density dispersion (Mujtaba, 2022). Wind is thus seen as a sustainable energy source since it is renewable, widely spread, and abundant in nature. Increased usage of wind energy can lead to less reliance on fossil fuels and a steady reduction in global greenhouse gas emissions (Dong, et al., 2020). Wind turbines, which are man-made structures, may be used to transform it into power. This power is suitable for both household and business use. Wind turbines transform wind kinetic energy into motion energy, which creates electricity. Wind turbine operation principles may be summarized as follows (Qiu et al., 2020).

Solar energy is energy derived from the sun's beams' heat and light. This is known as radiant energy because the sun emits a lot of it every day. It is a renewable energy source, which means it will never run out. Solar energy may be utilized to generate electricity or to heat air, water, or other liquids. Solar energy is utilized to generate heat in the form of air, water, or other liquids. Solar energy electricity is used to power people's homes, schools, and infrastructure like telecoms and water pumps. Solar technology is classified into two categories. The first is solar thermal technology, in which sunshine is turned into thermal energy or heat (Xiong et al., 2021). Solar energy is often used to heat space or water in most solar energy systems. Day heat systems that use solar energy to create hot water are one example of this form of energy. The other is solar photovoltaic (PV) technology, in which sunlight is directly turned into energy using photovoltaic cells. Annual growth in worldwide energy consumption, as well as environmental challenges and concerns, play major roles in the vast transmission of sustainable and renewable energy. Solar energy systems have received the greatest attention in the previous decade, out of all renewable energy systems. The most essential advantages of solar energy are that it is renewable, which means that it will never run out, that it is simple to create, that it is quiet, and that it is clean (Gao et al., 2021).

The amount of energy that can be generated by a hydroelectric power plant is affected by two elements. Pressure and flow are examples of this (Gyamfi et al., 2020). The pressure determines how far the water falls. Flow is the amount of water that passes through the system. A high head hydroelectric power plant, in general, requires less water flow to produce the same amount of electricity as a low head power station. Hydroelectric power plants, which are considered renewable and clean, are a combined technique for generating energy from water sources. Hydroelectric project investments are essential in developing ecologically friendly energy sources (Fan et al., 2020). Although the adoption of HEPPs remains a contentious subject in the worldwide power market. The energy shift has driven the globe to pursue clean and renewable energy sources in recent years (Stocks et al., 2021).

The heat within the Earth generates geothermal energy. It can generate power, heat houses and buildings, and supply hot water. The Earth's core is made up of incredibly hot molten iron that surrounds a solid iron core (Dalla Longa et al., 2020). When the plates that make up the Earth's crust are pushed and forced apart, the crust can fracture or thin, allowing hot magma plumes to rise into the crust. Drilling exploration wells to locate geothermal reserves near the earth's surface. After locating a resource, production wells are dug to deliver hot water and steam to the surface. In power plants near producing wells, hot water and steam are utilized to generate energy. Injection wells recycle used geothermal fluids back into the reservoir. Geothermal energy has several applications, including heating, manufacturing, spas, agriculture, and aquaculture. Geothermal energy is a carbon-free renewable energy source with unrealized potential to mitigate the threat of climate change (Soltani et al., 2021). To establish a sustainable growth path, the evaluation of technical and economic limits, as well as social and legal difficulties that occur during the execution of geothermal projects, must be addressed. High capital costs, the location and quality of the resource at varied depths, and hostility from local communities are major challenges to large-scale deployment of geothermal resources (Lebbihiat et al., 2021).

Biomass is defined as any live or recently existing organic matter that may be utilized as a source of energy. Simply speaking, biomass is any once-living entity (Popp et al., 2021). As a result, biomass is derived from trees, crops, and seaweed. It can be wood derived from plants or animal waste, for example. All biological stuff includes sun-stored energy. The energy that plants get from the sun is stored in their leaves, stems, fruits, and roots. When we eat plant-based foods, we use the energy they contain to move and grow (Antar et al., 2021). The combustion of biomass, such as wood and waste, produces heat that may be utilized in homes, cooking, and industry. The combustion of biomass can also create power. Organic waste is burnt to generate power in 'energy-from-waste' facilities. Biomass may be utilized to generate methane, a gas that is used in stoves and furnaces. Biogas is a gas that is created by the combustion of waste items and may be used to illuminate homes and prepare food. Biomass may also be processed into ethanol and biodiesel fuels, which can be utilized in a variety of vehicles. One of the finest aspects of biomass is that it is a renewable energy source. This means that through increasing, we can always generate more (Lepage et al., 2021).

The capacity of biomass and biofuels to reduce carbon dioxide emissions is quite limited. Because both biomass and biofuels emit significant amounts of CO₂ into the atmosphere when burned. Furthermore, enormous volumes of water are consumed in the process of producing electricity from biomass and biofuels. Wind power, solar electricity, and hydropower are more successful in conserving water, reducing pollution, and lowering carbon dioxide emissions. Solar energy forecasting is a critical component in boosting the competitiveness of solar power plants in the energy market and reducing economic and societal dependency on fossil fuels. It is critical to be able to integrate a larger amount of renewable electricity in the energy mix to create an environmentally friendly and robust electrical grid. Many benefits of renewable energy over fossil fuels include dependability, continuity, cheap operating costs, and reduced global warming emissions. Renewable energy has the disadvantages of being vulnerable to weather conditions and other climatic phenomena, having limited energy supplies, having high development costs, requiring huge installation sites, and not being ubiquitous. Alternative clean energy sources not only address rising energy demand but also improve worldwide environmental quality. Increased usage of renewable energy aids countries in meeting their long-term sustainable development objectives by offering access to inexpensive and clean energy sources.

4. An Evaluation for Biomass Energy Investment for Turkey with AHP Methodology

Biomass energy investments are very important for Turkey. Biomass energy can be an important resource for Turkey's energy security. Considering that Turkey is a foreign-dependent country for energy, these investments will contribute to the country's energy independence. On the other hand, biomass energy is considered a sustainable energy source. This situation contributes to the country not harming the environment while producing energy. Biomass energy provides lower carbon emissions compared to fossil fuels. This can contribute to reducing environmental impacts and combating climate change. In this context, it would be appropriate for Turkey to take action to increase biomass energy investments. In this study, it is aimed to find appropriate strategies to improve biomass energy investments in Turkey. For this purpose, four different criteria are defined as a result of literature review. Table 1 gives information about the details of these criteria.

Table 1: Criteria List

Criteria	References
Financial Evaluation	Carayannis et al. (2023); Wan et al. (2023)
Legal Efficiency	Yüksel and Dinçer (2023); Moiseev et al. (2023)
Customer Satisfaction	Mikhaylov et al. (2023); Ai et al. (2023)
Technological Improvement	Niu et al. (2023); Kou et al. (2023)

These determinants are evaluated with AHP methodology. This technique is considered to find the weights of the factors (Silahtaroglu et al., 2021; Yüksel et al., 2021; Eti et al., 2023; Dinçer and Yüksel, 2018, 2019). Additionally, hierarchical directions can also be computed by using this approach (Wang et al., 2019; Kou et al., 2021; Dinçer et al., 2023; Li et al., 2021). The details of the weights are given in Table 2.

Table 1: Weights

Criteria	Weights
Financial Evaluation	0,2303
Legal Efficiency	0,2401
Customer Satisfaction	0,2354
Technological Improvement	0,2942

It is determined that technological plays an essential role to improve the biomass energy investments in Turkey. Additionally, legal efficiency should also be taken into consideration in this context. On the other hand, financial evaluation and customer satisfaction are on the last ranks.

5. Conclusions

This study tries to find appropriate strategies to improve biomass energy investments in Turkey. In this scope, four different criteria are defined by focusing on literature review. In the following stage, these items are weighted by AHP methodology. It is concluded that technological plays an essential role to improve the biomass energy investments in Turkey. Additionally, legal efficiency should also be taken into consideration in this context. On the other hand, financial evaluation and customer satisfaction are on the last ranks. It is understood that technological development is of great importance to increase biomass energy investments. Technological developments can contribute to increase efficiency in biomass energy production. Thus, both efficiency of the project will be increased, and the operating costs will be reduced. This situation provides the opportunity to increase the competitiveness of biomass energy projects. Technological developments can also increase the environmental sensitivity of these projects. Thanks to advancing technologies, biomass energy projects that do not cause any carbon emissions will be able to be created.

References

- Ai, R., Zheng, Y., Yüksel, S., & Dinçer, H. (2023). Investigating the components of fintech ecosystem for distributed energy investments with an integrated quantum spherical decision support system. *Financial Innovation*, 9(1), 27.
- Antar, M., Lyu, D., Nazari, M., Shah, A., Zhou, X., & Smith, D. L. (2021). Biomass for a sustainable bioeconomy: An overview of world biomass production and utilization. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 139, 110691.
- Carayannis, E., Kostis, P., Dinçer, H., & Yüksel, S. (2023). Quality Function Deployment-Oriented Strategic Outlook to Sustainable Energy Policies Based on Quintuple Innovation Helix. *Journal of the Knowledge Economy*, 1-19.
- Cheng, Y., & Pan, Z. (2020). Reservoir properties of Chinese tectonic coal: A review. *Fuel*, 260, 116350.
- Dai, S., Bechtel, A., Eble, C. F., Flores, R. M., French, D., Graham, I. T., ... & O'Keefe, J. M. (2020). Recognition of peat depositional environments in coal: A review. *International Journal of Coal Geology*, 219, 103383.
- Dalla Longa, F., Nogueira, L. P., Limberger, J., van Wees, J. D., & van der Zwaan, B. (2020). Scenarios for geothermal energy deployment in Europe. *Energy*, 206, 118060.
- Dinçer, H., & Yüksel, S. (2018). Comparative evaluation of BSC-based new service development competencies in Turkish banking sector with the integrated fuzzy hybrid MCDM using content analysis. *International Journal of Fuzzy Systems*, 20, 2497-2516.
- Dinçer, H., & Yüksel, S. (2019). Multidimensional evaluation of global investments on the renewable energy with the integrated fuzzy decision-making model under the hesitancy. *International Journal of Energy Research*, 43(5), 1775-1784.
- Dinçer, H., Gökalp, Y., Eti, S., & Yüksel, S. (2023). Strategy Generation for Minimizing Health Risks to Obtain Economic Development with Pedroni Panel Cointegration Analysis and AHP Model. *Social*

Sector Development and Governance: Empirical Investigations for Countries and Groups, 161.

Dinçer, H., Yavuz, D., & Sokolinskaya, N. (2023). How to Increase the Efficiency of Biomass Energy Investments. In *Economic Development and the Environmental Ecosystem: The Role of Energy Policy in Economic Growth* (pp. 61-70). Cham: Springer Nature Switzerland.

Dinçer, H., Yüksel, S., & Yavuz, D. (2022). Determination of Optimal Security Measures in Nuclear Energy Investments: Strategy Recommendations for Emerging Markets. *FINANCIAL AND ECONOMIC ISSUES IN EMERGING MARKETS*, 255.

Dinçer, H., Yüksel, S., Çağlayan, Ç., Yavuz, D., & Kararoğlu, D. (2023). Can Renewable Energy Investments Be a Solution to the Energy-Sourced High Inflation Problem?. In *Managing inflation and supply chain disruptions in the global economy* (pp. 220-238). IGI Global.

Dinçer, H., Yüksel, S., Yavuz, D., Mikhaylov, A., & Prosekov, S. (2023). Can Digitalized Financial Products Increase Thorium-Based Nuclear Energy Investments. In *Multidimensional and Strategic Outlook in Digital Business Transformation: Human Resource and Management Recommendations for Performance Improvement* (pp. 141-150). Cham: Springer International Publishing.

Dong, K., Ren, X., & Zhao, J. (2021). How does low-carbon energy transition alleviate energy poverty in China? A nonparametric panel causality analysis. *Energy Economics*, 103, 105620.

Dong, W., Zhao, G., Yüksel, S., Dinçer, H., & Ubay, G. G. (2022). A novel hybrid decision making approach for the strategic selection of wind energy projects. *Renewable Energy*, 185, 321-337.

Eti, S., Dinçer, H., Gökalp, Y., Yüksel, S., & Kararoğlu, D. (2023). Identifying Key Issues to Handle the Inflation Problem in the Healthcare Industry Caused by Energy Prices: An Evaluation With Decision-Making Models. *Managing Inflation and Supply Chain Disruptions in the Global Economy*, 162-178.

Fan, J., Xie, H., Chen, J., Jiang, D., Li, C., Tiedeu, W. N., & Ambre, J. (2020). Preliminary feasibility analysis of a hybrid pumped-hydro energy storage system using abandoned coal mine goafs. *Applied Energy*, 258, 114007.

Gao, Y., Zhang, X., Xu, X., Liu, L., Zhao, Y., & Zhang, S. (2021). Application and research progress of phase change energy storage in new energy utilization. *Journal of Molecular Liquids*, 343, 117554.

Gielen, D., Boshell, F., Saygin, D., Bazilian, M. D., Wagner, N., & Gorini, R. (2019). The role of renewable energy in the global energy transformation. *Energy strategy reviews*, 24, 38-50.

Güney, T. (2019). Renewable energy, non-renewable energy and sustainable development. *International Journal of Sustainable Development & World Ecology*, 26(5), 389-397.

Güney, T. (2019). Renewable energy, non-renewable energy and sustainable development. *International Journal of Sustainable Development & World Ecology*, 26(5), 389-397.

Gyamfi, B. A., Bein, M. A., & Bekun, F. V. (2020). Investigating the nexus between hydroelectricity energy, renewable energy, nonrenewable energy consumption on output: evidence from E7 countries. *Environmental Science and Pollution Research*, 27, 25327-25339.

Hu, X., & Gholizadeh, M. (2020). Progress of the applications of bio-oil. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 134, 110124.

Jiang, P., Van Fan, Y., & Klemeš, J. J. (2021). Impacts of COVID-19 on energy demand and consumption: Challenges, lessons and emerging opportunities. *Applied energy*, 285, 116441.

Kober, T., Schiffer, H. W., Densing, M., & Panos, E. (2020). Global energy perspectives to 2060–WEC's World Energy Scenarios 2019. *Energy Strategy Reviews*, 31, 100523.

Kong, D., Xiong, Y., Cheng, Z., Wang, N., Wu, G., & Liu, Y. (2021). Stability analysis of coal face based on coal face-support-roof system in steeply inclined coal seam. *Geomechanics and Engineering*, 25(3), 233.

Kou, G., Olgu Akdeniz, Ö., Dinçer, H., & Yüksel, S. (2021). Fintech investments in European banks: a hybrid IT2 fuzzy multidimensional decision-making approach. *Financial Innovation*, 7(1), 39.

Kou, G., Pamucar, D., Dinçer, H., & Yüksel, S. (2023). From risks to rewards: A comprehensive guide to sustainable investment decisions in renewable energy using a hybrid facial expression-based fuzzy decision-making approach. *Applied Soft Computing*, 110365.

Lebbihiat, N., Atia, A., Arıcı, M., & Meneceur, N. (2021). Geothermal energy use in Algeria: A review on the current status compared to the worldwide, utilization opportunities and countermeasures. *Journal of Cleaner Production*, 302, 126950.

Lepage, T., Kammoun, M., Schmetz, Q., & Richel, A. (2021). Biomass-to-hydrogen: A review of main routes production, processes evaluation and techno-economical assessment. *Biomass and Bioenergy*, 144, 105920.

Levenda, A. M., Behrsin, I., & Disano, F. (2021). Renewable energy for whom? A global systematic review of the environmental justice implications of renewable energy technologies. *Energy Research & Social Science*, 71, 101837.

Li, J., & Wang, J. (2019). Comprehensive utilization and environmental risks of coal gangue: A review. *Journal of Cleaner Production*, 239, 117946.

Li, Y. X., Wu, Z. X., Dinçer, H., Kalkavan, H., & Yüksel, S. (2021). Analyzing TRIZ-based strategic priorities of customer expectations for renewable energy investments with interval type-2 fuzzy modeling. *Energy Reports*, 7, 95-108.

Liang, Y., Tan, Y., Luo, Y., Zhang, Y., & Li, B. (2020). Progress and challenges on gas production from natural gas hydrate-bearing sediment. *Journal of cleaner production*, 261, 121061.

Liu, T., & Liu, S. (2020). The impacts of coal dust on miners' health: A review. *Environmental Research*, 190, 109849.

Lund, H., Thellufsen, J. Z., Østergaard, P. A., Sorknæs, P., Skov, I. R., & Mathiesen, B. V. (2021). EnerPLAN–Advanced analysis of smart energy systems. *Smart Energy*, 1, 100007.

Mikhaylov, A., Dinçer, H., Yüksel, S., Pinter, G., & Shaikh, Z. A. (2023). Bitcoin mempool growth and trading volumes: Integrated approach based on QROF Multi-SWARA and aggregation operators. *Journal of Innovation & Knowledge*, 8(3), 100378.

- Moiseev, N., Mikhaylov, A., Dinçer, H., & Yüksel, S. (2023). Market capitalization shock effects on open innovation models in e-commerce: golden cut q-rung orthopair fuzzy multicriteria decision-making analysis. *Financial Innovation*, 9(1), 55.
- Mujtaba, A., Jena, P. K., Bekun, F. V., & Sahu, P. K. (2022). Symmetric and asymmetric impact of economic growth, capital formation, renewable and non-renewable energy consumption on environment in OECD countries. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 160, 112300.
- Niu, X., Yüksel, S., & Dinçer, H. (2023). Emission strategy selection for the circular economy-based production investments with the enhanced decision support system. *Energy*, 274, 127446.
- Olabi, A. G., & Abdelkareem, M. A. (2022). Renewable energy and climate change. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 158, 112111.
- Onifade, M., & Genc, B. (2020). A review of research on spontaneous combustion of coal. *International Journal of Mining Science and Technology*, 30(3), 303-311.
- Paramati, S. R., Shahzad, U., & Doğan, B. (2022). The role of environmental technology for energy demand and energy efficiency: Evidence from OECD countries. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 153, 111735.
- Pickl, M. J. (2019). The renewable energy strategies of oil majors—From oil to energy?. *Energy Strategy Reviews*, 26, 100370.
- Popp, J., Kovács, S., Oláh, J., Divéki, Z., & Balázs, E. (2021). Bioeconomy: Biomass and biomass-based energy supply and demand. *New Biotechnology*, 60, 76-84.c
- Qiu, D., Dinçer, H., Yüksel, S., & Ubay, G. G. (2020). Multi-faceted analysis of systematic risk-based wind energy investment decisions in E7 economies using modified hybrid modeling with IT2 fuzzy sets. *Energies*, 13(6), 1423.
- Rahman, M. M., & Velayutham, E. (2020). Renewable and non-renewable energy consumption-economic growth nexus: new evidence from South Asia. *Renewable Energy*, 147, 399-408.
- Ruan, X., Li, X. S., & Xu, C. G. (2021). A review of numerical research on gas production from natural gas hydrates in China. *Journal of Natural Gas Science and Engineering*, 85, 103713.
- Sayed, E. T., Olabi, A. G., Alami, A. H., Radwan, A., Mdallal, A., Rezk, A., & Abdelkareem, M. A. (2023). Renewable energy and energy storage systems. *Energies*, 16(3), 1415.
- Shahbaz, M., Raghutla, C., Chittedi, K. R., Jiao, Z., & Vo, X. V. (2020). The effect of renewable energy consumption on economic growth: Evidence from the renewable energy country attractive index. *Energy*, 207, 118162.
- Silahtaroglu, G., Dinçer, H., & Yüksel, S. (2021). Defining the significant factors of currency exchange rate risk by considering text mining and fuzzy AHP. In *Data Science and Multiple Criteria Decision Making Approaches in Finance: Applications and Methods* (pp. 145-168). Cham: Springer International Publishing.

Soltani, M., Kashkooli, F. M., Souri, M., Rafiei, B., Jabarifar, M., Gharali, K., & Nathwani, J. S. (2021). Environmental, economic, and social impacts of geothermal energy systems. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 140, 110750.

Stocks, M., Stocks, R., Lu, B., Cheng, C., & Blakers, A. (2021). Global atlas of closed-loop pumped hydro energy storage. *Joule*, 5(1), 270-284.

Su, C. W., Khan, K., Umar, M., & Zhang, W. (2021). Does renewable energy redefine geopolitical risks?. *Energy Policy*, 158, 112566.

Thellufsen, J. Z., Lund, H., Sorknæs, P., Østergaard, P. A., Chang, M., Drysdale, D., ... & Sperling, K. (2020). Smart energy cities in a 100% renewable energy context. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 129, 109922.

Vakulchuk, R., Overland, I., & Scholten, D. (2020). Renewable energy and geopolitics: A review. *Renewable and sustainable energy reviews*, 122, 109547.

Wan, Q., Miao, X., Wang, C., Dinçer, H., & Yüksel, S. (2023). A hybrid decision support system with golden cut and bipolar q-ROFSs for evaluating the risk-based strategic priorities of fintech lending for clean energy projects. *Financial Innovation*, 9(1), 1-25.

Wang, C., & Cheng, Y. (2023). Role of coal deformation energy in coal and gas outburst: A review. *Fuel*, 332, 126019.

Wang, S., Liu, Q., Yuksel, S., & Dincer, H. (2019). Hesitant linguistic term sets-based hybrid analysis for renewable energy investments. *IEEE Access*, 7, 114223-114235.

Wenzhi, Z., Suyun, H., Lianhua, H., Tao, Y., Xin, L., Bincheng, G., & Zhi, Y. (2020). Types and resource potential of continental shale oil in China and its boundary with tight oil. *Petroleum Exploration and Development*, 47(1), 1-11.

Xiong, Q., Altnji, S., Tayebi, T., Izadi, M., Hajjar, A., Sundén, B., & Li, L. K. (2021). A comprehensive review on the application of hybrid nanofluids in solar energy collectors. *Sustainable Energy Technologies and Assessments*, 47, 101341.

Yüksel, S., & Dinçer, H. (2023). Sustainability analysis of digital transformation and circular industrialization with quantum spherical fuzzy modeling and golden cuts. *Applied Soft Computing*, 138, 110192.

Yüksel, S., Dinçer, H., Çağlayan, Ç., Mikhaylov, A., & Yavuz, D. (2023). Evaluating the Advantages and Disadvantages of Thorium-Based Nuclear Power Plants. In *Renewable Energy Investments for Sustainable Business Projects* (pp. 165-175). Emerald Publishing Limited.

Yüksel, S., Eti, S., Prosekov, S., & Uluer, G. S. (2021). A study on the energy problem in the eastern mediterranean: Text mining and AHP-based strategy recommendations. *Strategic Approaches to Energy Management: Current Trends in Energy Economics and Green Investment*, 27-38.

Zafar, M. W., Sinha, A., Ahmed, Z., Qin, Q., & Zaidi, S. A. H. (2021). Effects of biomass energy consumption on environmental quality: the role of education and technology in Asia-Pacific Economic Cooperation countries. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 142, 110868.

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

فلسفة الاقتصاد السلوكي مقابل الاقتصاد الإسلامي وأثرها على سلوك المستهلك*

Eşref Mahmutoglu¹

الملخص

علم الاقتصاد السلوكي هو علم حديث، يهدف هذا البحث التعرف على فلسفته، التي تقوم على أن الفرد في سلوكه الاقتصادي غالباً ما يتخذ قراره الاقتصادي دون تدبر أو تعقل، وإنما يتخذها إما من خلال التفكير التلقائي، أو من خلال التفكير الاجتماعي، أو بناءً على أنماط ذهنية نمطية سائدة في مجتمعه؛ لذلك نجد به الكثير من الجوانب القيمة، وكذلك محاوره بما كل ما يتصل بالفلسفة الرأسمالية الاستهلاكية، وأنه جاء لتخفيف آثارها السلبية الواقعة على الفرد والمجتمع.

كما يهدف البحث للتعرف على فلسفة الاقتصاد الإسلامي، التي لا تتبنى الفلسفة الاستهلاكية، والترشيد عنده جزء من قيمه الأساسية، لا من القيم التصحيحية. وحُلِّصَ البحث إلى أن هناك جوانب كثيرة يتشارك فيها كل من الاقتصاد السلوكي والاقتصاد الإسلامي، وأن فلسفة الاقتصاد الإسلامي لم تقتصر على القيم الضابطة للسلوك الاستهلاكي وعلاقته بالغير، بل وضعت أيضاً قيماً ضابطة لعلاقة الاستهلاك بالثروة، والدخل، وحددت مراتب وأولويات الاستهلاك عند المسلم؛ حتى يتحقق الانضباط الاستهلاكي في عمارة الأرض وعبودية الله تعالى.

الكلمات المفتاحية: فلسفة، الاقتصاد السلوكي، الاقتصاد الإسلامي، سلوك المستهلك

التصنيف JEL: D90; Z12; D11

* Bu çalışma Eşref Mahmutoglu'nun İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü İslam İktisadı ve Hukuku (Arapça) bölümünde hazırlamış olduğu Tüketici Davranışının İslam Ekonomisi ile Davranışsal Ekonomi Arasında İncelenmesi isimli tezinden türetilmiştir.

¹ İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü İslam İktisadı ve Hukuku (Arapça) Yüksek Lisans Öğrencisi

E-posta: ashrafmhmmd6@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0005-3412-8453>

Atıf/Citation: Mahmutoglu, E. (2023). Davranışsal İktisada Karşı İslam İktisadı ve Tüketici Davranışı Üzerindeki Etkisi, *Maruf İktisat İslam İktisadı Araştırmaları Dergisi*, 3(1), s.45-80.

• DOI: 10.58686/marufiktisat.1277915 • Geliş/Received - 05.04.2023 • Kabul/Accepted - 5.06.2023

Behavioral Economics versus Islamic Economics and its Impact on Consumer Behavior

Abstract

Behavioral Economics is a modern science. This research aims to describe the philosophy of Behavioral Economics. This philosophy suggests that individuals generally do not make rational and rational decisions in their economic behavior. It states that decisions are usually made automatically, by the opinion of society or by the influence of common mental patterns in society. Therefore, the field in question has many aspects that are intertwined with values. In addition, it is in a relationship with the consumption-oriented capitalist philosophy. The study aims to reduce the effects of this philosophy, which has negative effects on individuals and society. The research also aims to understand the philosophy of Islamic Economics. Islamic Economics does not adopt a consumption-oriented philosophy. Saving is part of their core values. The research shows that there are many common points between behavioral economics and Islamic Economics and that Islamic Economics does not only set limits on consumption behavior and relations with others; At the same time, it has been revealed that it determines priorities such as consumption of wealth, income, ranking in consumption. Thus, the Muslim individual will be able to build the world and fulfill his servitude with the consumption discipline determined by Islamic Economics.

Keywords: Philosophy, Behavioral Economics, Islamic Economics, Consumer Behavior
JEL Classification: D90; Z12; D11

Davranışsal İktisada Karşı İslam İktisadı ve Tüketici Davranışı Üzerindeki Etkisi

Öz

Davranışsal İktisat, modern bir bilimdir. Bu araştırma, Davranışsal İktisat'ın felsefesini tarif etmeyi amaçlar. Bu felsefe, bireylerin iktisadi davranışlarında genellikle düşünerek ve mantıklı kararlar almadıklarını öne sürer. Kararların genellikle otomatik bir şekilde, toplumun düşüncesiyle veya toplumdaki yaygın zihinsel kalıpların etkisiyle alındığını belirtir. Bu nedenle, söz konusu alanın değerlerle iç içe olan bir çok yönü bulunmaktadır. Bunun yanında tüketim odaklı kapitalist felsefeyle bir ilişki içerisinde. Çalışma bireylerin ve toplumun üzerinde olumsuz etkilere sahip olan bu felsefenin etkilerini azaltmayı amaçlamaktadır. Araştırma ayrıca İslam İktisadı'nın felsefesini anlamayı hedeflemektedir. İslam İktisadı, tüketim odaklı felsefeyi benimsemez. Tasarruf, temel değerlerinin bir parçasıdır. Araştırma, davranışsal iktisat ve İslam İktisadı arasında birçok ortak nokta olduğunu ve İslam İktisadı'nın sadece tüketim davranışı ve başkalarıyla ilişkilerde sınırlar koymadığını; aynı zamanda servetin tüketimi, gelir, tüketimde sıralama gibi öncelikler belirlediğini ortaya koymuştur. Böylece Müslüman birey İslam İktisadının belirlediği tüketim disipliniyle dünyayı imar edip kulluğunu yerine getirebilecektir.

Anahtar Kelimeler: Felsefe, Davranışsal İktisat, İslam İktisadı, Tüketici Davranışı
JEL Sınıflandırması: D90; Z12; D11

المقدمة

لقد قام العديد من رواد الاقتصاد السلوكي بتمييز هذا النوع من الاقتصاد على أنه فرع زاوية جديدة من علم الاقتصاد، قُوم باستخدام أساليب وتقنيات تحليلية من علم النفس الاجتماعي أو علم السلوك، وذلك لدراسة عمليات صنع القرار والسلوكيات الاقتصادية؛ بهدف تنمية القوة التفسيرية والتنبؤية للنظرية الاقتصادية، من خلال تزويدها بدوافع نفسية أكثر معقولة. فاستخدام أفكار وتطبيقات الاقتصاد السلوكي في تنظيم التفضيلات والقرارات الخاصة بالأفراد، أصبح توجهاً عالمياً، ولا يزال يتنامى بشكل مستمر.

حيث يعمل الاقتصاد السلوكي على إعادة صياغة السياسات العامة في العديد من المجالات الهامة، إما عن طريق مساندة أدوات السياسية التقليدية، مثل أدوات الإلزام الجبرية كالقوانين والغرامات والضرائب وغيرها، أو عن طريق اقتراح أساليب مبتكرة؛ لحل التحديات التي تواجه تطبيق تلك السياسات، من ناحية أخرى فإن نمط الاستهلاك في أي مجتمع يعكس تصور وقيم ومعتقدات هذا المجتمع.

ومن منظور الاقتصاد الإسلامي فإن الإطار المرجعي لنظرية سلوك المستهلك في الإسلام، يتأسس على ثوابت عقدية ومذهبية وأخلاقية، تكشف عن النموذج المرجعي الذي يحدد السلوك الاستهلاكي المتوازن، ويضبط تعامله الأفقي والعمودي مع ذاته ومجتمعه وبيئته.⁽¹⁾ إنَّ نظرية سلوك المستهلك من المنظور الإسلامي جزء من النظرية الاقتصادية العامة، التي تحكم سلوك المسلم وتصرفاته، وهي نظرية تكاملية تجمع بين مطالب الروح والجسد، وبين مطالب الفرد والجماعة، ومطالب الدين والدنيا.

(1) معصر، عبد الله، نظرية سلوك المستهلك في الاقتصاد الوضعي والاقتصاد الإسلامي، جريدة ميثاق الرابطة (جريدة مغربية)، مقال منشور بتاريخ 7 فبراير 2013، بتصرف.

مشكلة البحث:

يُحاول البحث التعرف على الفلسفة أو الرؤية الفكرية والقيم والآليات التي ينادي بها الاقتصاد السلوكي، وعمل مقارنة بينها وبين فلسفة وقيم وآليات الاقتصاد الإسلامي فيما يتعلق بسلوك المستهلك.

وتكمن مشكلة البحث في الأسئلة الآتية:

- 1- ما هي الفلسفة والقيم للاقتصاد السلوكي، مقابل فلسفة وقيم الاقتصاد الإسلامي التي تؤثر على سلوك المستهلك؟
- 2- ما هي النقاط المشتركة بين الاقتصاد السلوكي والاقتصاد الإسلامي، وأثر ذلك على المستهلك؟
- 3- وهل أوجه الخلاف بين الاقتصاد الإسلامي والاقتصاد السلوكي وأثر ذلك على المستهلك؟

أهمية البحث:

تتضح الأهمية العلمية للبحث في التعرف على علم الاقتصاد السلوكي من منظور إسلامي خالص، يعزز من ثقة الأفراد والمؤسسات الاقتصادية (الحكومية - الخاصة) في تميز الاقتصاد الإسلامي ومساواته بين كافة أطراف المجتمع في الواجبات والحقوق. كما يُعد البحث إضافة علمية في بابه، فالكتابات في هذا العلم الجديد تكاد تُحصى على الأيدي، غير أن تطبيقات هذا العلم نزلت على أرض الواقع منذ زمن قريب، فهو مجال بكر على مستوى البحث العلمي.

وهذا البحث سوف يعزز المكتبات البحثية والإسلامية، محاولاً إثبات أسبقية الاقتصاد الإسلامي بمقاصده ووكلياته، على الاقتصاد السلوكي المقوم للاقتصاد التقليدي في مجال القيم والأخلاق المجتمعية.

أهداف البحث:

تتمثل أهداف الدراسة فيما يلي:

1. معرفة فلسفة وقيم الاقتصاد السلوكي مقابل الاقتصاد الإسلامي، وأثرهما على سلوك المستهلك.
 2. بيان النقاط المشتركة بين الاقتصاد السلوكي والاقتصاد الإسلامي، وأثر ذلك على المستهلك.
 3. تحديد أوجه الخلاف بين الاقتصاد الإسلامي والاقتصاد السلوكي وأثر ذلك على المستهلك.
- منهج البحث: استخدم البحث المنهج التأصيلي المقارن.
- هيكلية البحث: تم تقسيم البحث إلى تمهيد وثلاثة مباحث، خُصص المبحث الأول للحديث عن فلسفة الاقتصاد السلوكي وأثرها على سلوك المستهلك، أما المبحث الثاني فتضمن الحديث عن فلسفة الاقتصاد الإسلامي وأثرها على سلوك المستهلك، وجاء المبحث الثالث موضحاً أوجه الاتفاق والاختلاف بين الاقتصاد السلوكي والاقتصاد الإسلامي وأثر ذلك على سلوك المستهلك.

الدراسات السابقة:

- 1- أحمد النجار، مدخل مختصر لمفاهيم الاقتصاد السلوكي (مؤتمر البرنامج الأول لإعداد الباحثين في الاقتصاد الإسلامي، جمعية الاقتصاد والتمويل الإسلامي، جامعة صباح الدين زعيم، 22-24 أكتوبر 2020).

ماهية الاقتصاد السلوكي وعلاقته بفرضية "الرشد الاقتصادي"، الاقتصاد السلوكي وكيف يتم التأثير على العقول، التحيزات المعرفية المؤثرة في سلوك البشر من وجهة نظر مدرسة الاقتصاد السلوكي، ماهية الاقتصاد السلوكي، الاقتصاد السلوكي وسياسة الوكز، مجالات تطبيق الاقتصاد السلوكي وسياسة الوكز، الاقتصاد السلوكي وإدارة التغيير، كما يؤكد على أهمية دراسة الاقتصاد السلوكي وعلاقته بالسلوك البشري.

وأهمية دراسة تطبيقاته وتأثيرها على التنمية الاقتصادية بشكل عام، ولم تتناول علاقة الاقتصاد الإسلامي بالقيم وقواعد السلوك في الإسلام كما سوف يتناولها الباحث في هذا البحث.

2- محمد أحمد الأفندي، مقولات الاقتصاد السلوكي وعلاقتها بالاقتصاد التقليدي مع الإشارة إلى الاقتصاد الإسلامي (مجلة جامعة العلوم والتكنولوجيا اليمن، المجلد 22، سبتمبر 2019).

تناقش الدراسة المقولات الرئيسية للاقتصاد السلوكي الذي يقوم على دمج المحددات النفسية والعصبية في علم الاقتصاد، بغية تقديم فهم أفضل للتصرفات الاقتصادية للأفراد. وتحدث عن سقوط حيادية علم الاقتصاد أو الفصل بين الاقتصاد والأخلاق، وركزت على أن الاقتصاد السلوكي ليس بديلاً عن الاقتصاد التقليدي. كما اهتمت الدراسة بتقييم مستوى التقارب بين الاقتصاد السلوكي ومنهجية التحليل في الاقتصاد الإسلامي، وانتهت الدراسة إلى أن هناك جسراً جديداً للتواصل بين الاقتصاد المعاصر والاقتصاد الإسلامي وهو ما يبدو في جوانب كثيرة من قواعد التصرفات الاقتصادية للفرد والمجتمع.

3- أحمد عبد الكريم، دور قواعد الاقتصاد الإسلامي لاستنباط الممارسات التطبيقية لوحدة الاقتصاد السلوكي (مؤتمر الفعالية الاقتصادية بعنوان الوكر السلوكي، مركز الكويت للاقتصاد الإسلامي، مارس 2019)

تحدث البحث عن أن علم الاقتصاد السلوكي هو علم حديث ويقوم على أساس أن الفرد في سلوكه الاقتصادي غالباً ما يتخذ قراره الاقتصادي دون تدبر أو تعقل، وإنما يتخذها إما من خلال التفكير التلقائي أو من خلال التفكير الاجتماعي أو بناء على أنماط ذهنية نمطية سائدة في مجتمعه.

ولذلك جاء علم الاقتصاد السلوكي ليركز على الوكر السلوكي، والذي مفاده إحداث التغيير في السلوك الاقتصادي للفرد والمؤسسات وذلك بابتكار قواعد جديدة وإحداث تغييرات اجتماعية أو بتغيير سلوك المجتمع والمستثمر والمنتج بما يؤدي بالنتيجة إلى إحداث تعديل إيجابي في السلوك الاقتصادي للفرد.

وقد خلص البحث إلى تبني قواعد ومداخل الاقتصاد الإسلامي في حفظ المال والمتمثلة في واجب المسلم في إعمار الأرض وفي الإنفاق المعتدل وفي العمل على الكسب الحلال.

التمهيد: تحرير مصطلحات البحث.

أولاً: تعريف علم الاقتصاد السلوكي:

تعريف الاقتصاد لغة :

"والقصد في الشيء: خلاف الإفراط وهو ما بين الإسراف والتقتير، والقصد في المعيشة: ألا يسرف ولا يُقْتَر، يقال: فلان مقتصد في النفقة وقد اقتصد. واقتصد فلان في أمره أي استقام، واقتصد بذرعك؛ أي ازْبِع على نفسك. وقصد فلان في مشيه إذا مَشَى مستويا، ورجل قصد ومقتصد والمعروف مقصد: ليس بالجسيم ولا الضئيل" (2)، واقتصدَ في النَّفَقَةِ: تَوَسَّطَ بَيْنَ التَّقْتِيرِ والإِسْرَافِ، قَالَ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ "وَلَا عَالَ مَنِ اقْتَصَدَ" (4) (3)، و"اقتصد في النفقة: إذا لم يبدّر ولم يقتر" (5).

تعريف علم الاقتصاد اصطلاحاً:

لعلم الاقتصاد تعريفات كثيرة، ومن أشهر التعريفات للاقتصاد بأنه: "ذلك العلم الذي يدرس بنى الإنسان في أعمال حياتهم العادية، فهو يبحث في كيفية حصول الإنسان على أكبر دخل ممكن في حدود إمكانياته، وكيفية استخدامه لهذا الدخل بصورة رشيدة تجلب له أكبر إشباع ممكن" (6)، وهذا التعريف ما زال يلقي قبولاً لدى العديد من علماء الاقتصاد اليوم.

(2) ابن منظور، محمد بن مكرم بن علي، أبو الفضل، جمال الدين ابن منظور الأنصاري الرويفي الإفريقي (المتوفى: 711هـ)، لسان العرب، دار صادر - بيروت، ط3 (1414هـ)، ج 3، ص 354.

(3) أخرجه الإمام الطبراني، سليمان بن أحمد بن أيوب بن مطير اللخمي الشامي، أبو القاسم الطبراني (المتوفى: 360هـ)، في المعجم الأوسط، بتحقيق طارق بن عوض الله بن محمد، عبد المحسن بن إبراهيم الحسيني، دار الحرمين القاهرة، باب الميم من اسمه محمد، حديث رقم 6627، وقال الطبراني: لَمْ يَرَوْهُ عَنِ الْحَسَنِ إِلَّا عَبْدُ الْقُدُّوسِ، تَفَرَّدَ بِهِ وَلَكُّهُ عَنْهُ.

(4) الزبيدي، محمد بن محمد بن عبد الرزاق الحسيني، ت 1205هـ، تاج العروس من جواهر القاموس، تحقيق: مجموعة من المحققين، دار الهداية، ج9، ص 36.

(5) الحميري، نشوان بن سعيد اليمني، ت 573هـ، شمس العلوم ودواء كلام العرب من الكلوم، تحقيق: د. حسين بن عبد الله العمري - مطهر بن علي الإرياني - د يوسف محمد عبد الله، دار الفكر المعاصر (بيروت - لبنان)، دار الفكر (دمشق - سورية)، ط1 (1420هـ - 1999م)، ج 8، ص 5524.

(6) Marshall, Alfred et Mary Paley (1879). **The Economics of Industry**. Bastian Books. p. 5.

تعريف علم الاقتصاد السلوكي:

هو محصلة التزاوج أو المزج بين علم النفس وعلم الاقتصاد التقليدي حيث يتم إدماج العوامل والمحددات النفسية والعصبية في صلب التحليل الاقتصادي للأفراد.⁽⁷⁾ تتمثل وظيفة علم الاقتصاد السلوكي بدراسة تأثيرات العوامل النفسية، والمعرفية، والعاطفية، والثقافية، والاجتماعية وتطورها حسب الزمان والمكان على القرارات الاقتصادية للأفراد والمؤسسات والسلطة المعنية.⁽⁸⁾

ثانياً: تعريف سلوك المستهلك:

تعريف السلوك لغة:

سلوك: السلوك: مصدر سلك طريقاً؛ وسلك المكان يسلكه سلكاً وسلوكاً وسلوكه غيره وفيه وأسلكه إياه وفيه وعليه، والسلك، بالفتح: مصدر سلكت الشيء في الشيء فانسلكت أي أدخلته فيه فدخل، وفي التنزيل العزيز: "كَذَلِكَ سَلَكْنَاهُ فِي قُلُوبِ الْمُجْرِمِينَ" (الشعراء: 200)⁽⁹⁾.

تعريف السلوك اصطلاحاً :

السلوك في الاصطلاح هو " مجموعة من الاستجابات التي تصدر عن الفرد تجاه المثيرات البيئية المختلفة؛ حيث تمثل البيئة جميع المؤثرات التي تدعم آلية ظهور السلوك"⁽¹⁰⁾. تعريف سلوك المستهلك:

هو " السلوك الذي يقوم به المستهلك عندما يبحث ويشترى ويستعمل ويقيم ويتخلص من السلع والخدمات التي يتوقع أن تشبع حاجاته بعد استهلاكها"⁽¹¹⁾

(7) أحمد الدخيل، الاقتصاد السلوكي من منظور قانوني، بغداد،

https://www.youtube.com/watch?v=i0Mp_JYNqh

(8) Investopedia; **behavioral economics definition**;

<https://www.investopedia.com/terms/b/behavioraleconomics.asp>

(9) ابن منظور، لسان العرب، فصل السين المهملة، ج 10، ص 442.

(10) منى خضر الحبش (2007 - 2008)، المشكلات التربوية والسلوكية، الجامعة العربية المفتوحة، صفحة 3. بتصرف.

(11) رانية المجني ونريمان عمار، سلوك المستهلك الإجاز في علوم الإدارة، من منشورات الجامعة الافتراضية السورية، 2020، ص 17.

ثالثاً: تعريف علم الاقتصاد الإسلامي:

تم تعريفه بأنه: "مجموعة الأصول العامة التي نستخرجها من القرآن والسنة النبوية والبناء الاقتصادي الذي نقيمه على أساس تلك الأصول بحسب كل بيئة وكل عنصر".⁽¹²⁾ كذلك تم تعريفه بأنه: " العلم الذي يوفق بين حاجات الأفراد المادية والروحية وما استخلفهم الله - تعالى - فيه من موارد وفقاً لقيم وضوابط الشريعة لتحقيق الرفاه في الدنيا والآخرة".⁽¹³⁾

المبحث الأول: فلسفة الاقتصاد السلوكي وأثرها على سلوك المستهلك.

المطلب الأول: فلسفة الاقتصاد السلوكي:

يعتقد الباحثون في الاقتصاد السلوكي أن الأخذ بالجوانب النفسية في التحليل الاقتصادي يجعل الاقتصاد أكثر واقعية ويزيد من مقدرته على تفسير الظواهر الاقتصادية وقدرته على التوقع للسلوك الاقتصادي للإنسان، وعلى اقتراح سياسات جيدة.

أولاً: المعالم الفلسفية لعلم الاقتصاد السلوكي.

بدأت بفكر مؤسس علم الاقتصاد (آدم سميث) في نظرية الأخلاق العاطفية " Theory of moral sentiments" وضع فيه المبادئ النفسية للسلوك الاقتصادي، كما كانت العوامل النفسية في صلب النظرية الكنزوية في دافع المضاربة للطلب على النقود، وقد فاز عالمين غير اقتصاديين بجائزة نوبل على دراستهما حول تأثير العوامل النفسية على السلوك وهما: (كامبرت سايمون) في الأربعينيات، (دانييل كتمان) عام 1997م.

ثانياً: النقطة المركزية في فلسفة هذا العلم وتميزه هي (عدم رشد السلوك الاقتصادي ومن أهمها سلوك المستهلك).

فالاقتصاد قام على فرضية السلوك الرشيد، والرشد في الفكر الاقتصادي يعني: "اختيار الشيء تبعاً لبناء منطقي معين ولغرض تحقيق هدفٍ معيّن"⁽¹⁴⁾، ويُطلق الاقتصاد الوضعي الرشد على سلوك المستهلك: "إذا استطاع أن يصلَ بإنفاق دخله المحدود، وفق أسلوب عقلانيٍّ، إلى أقصى

(12) الفنجري، حمد شوقي، المذهب الاقتصادي الإسلامي، القاهرة: الهيئة المصرية العامة للكتاب، ط2 (1986م)، ص31.

(13) دوابه، أشرف محمد، الاقتصاد الإسلامي مدخل ومنهج، دار السلام، ط1 (2010م)، ص25.

(14) المنيف، ماجد عبد الله، مبادئ الاقتصاد: التحليل الجزئي، عمادة شؤون الكليات، جامعة الملك سعود، الرياض،

سنة 1410هـ، ص: 160.

منفعة ممكنة"⁽¹⁵⁾، بصرف النظر عن مضمون المنفعة، وعن آثارها الاجتماعية والاقتصادية والأخلاقية...، وعن الوسائل والسبل التي يسلكها المستهلك للوصول إلى هذه المنفعة، وقد أثبت الاقتصاد السلوكي عدم انتظام السلوك وهدم هذا الركن وقدم مبدأ القصور المعرفي الذي يمنع السلوك الرشيد.

ثالثاً: بدأ الاهتمام بدراسة سلوك المستهلك مع بداية الخمسينيات.

حينما أدرك رجال الأعمال عدم جدوى السياسة التي تقوم على التركيز على الإنتاج، أو تبني مفهوم تصريف منتجاتهم وفقاً لقانون "ساي" في الأسواق أن كل ما يتم إنتاجه يتم بيعه (أنّ المنتجات تستبدل بمنتجات وأن النقود ما هي إلا وسيلة وواسطة)، فقد أصبح من الواضح أن أي منظمة أو منشأة تريد أن تستمر وتنمو في مجال نشاطها، فإنّ عليها القيام بمجهود في تحديد ما يريده عملاؤها الحاليون والمرتبون من سلع وخدمات.

كما أنّ افتراض السلوك الرشيد للمستهلك وقدرته على اتخاذ قراراته بالاستهلاك وفقاً لذلك، لا يجد أرضية واقعية إزاء جهود الدعاية والإعلان التي تؤثر في قرارات المستهلك، وتجعلها تنحرف بعيداً عن الرشد الاقتصادي (بمفهومه الوضعي) المفترض في قرارات المستهلك، فاتخاذ القرار باستهلاك مجموعة معينة من السلع والخدمات دون أخرى لم يعد راجعاً إلى السلوك الرشيد للمستهلك فهناك "محرضات مفتعلة"، فالدعاية مع تطور تقنياتها أصبحت لها دور بارز في تشكيل توليفة المستهلك.⁽¹⁶⁾

رابعاً: تقوم فلسفة الاقتصاد السلوكي على افتراضات أساسية وهي:

يتضمن الاقتصاد السلوكي عدداً من الفرضيات التي تستهدف توصيف طبيعة وشكل التصرفات الاقتصادية للأفراد، وهي بطبيعتها تمثل محددات وحوافز ودوافع نفسية ذات تأثير على السلوك الفعلي للأفراد، من خلال تدخلات سلوكية قائمة على فهم تصرفات الأفراد بشكل معمق، ويمكن عرضها كما يلي:

(15) غانم، حسين، نظرية سلوك المستهلك، دون ناشر، سنة: 1406هـ، ص: 27.

(16) حسن، عماد كامل، إشراف د. سهيل أحمد حوامده، أثر اختلاف ضوابط الرشد الاستهلاكي بين الاقتصاد الوضعي والإسلامي، رسالة ماجستير، جامعة إسطنبول صباح الدين زعيم، بحث 2018، ص 9.

المبدأ الأول: هندسة المعلومات:

إن تأطير المعلومات أو تكييف المعلومات وهندستها يؤثر على المزاج النفسي للأفراد ويحفزهم على تجنب ألم الخسارة، فعرض المعلومات بشكل متكرر في أكثر من مكان، وعرضها بأحجام مختلفة، وأوقات متفرقة، وكذلك زيادة المثيرات في المعلومات من حيث الثبات وعدمه، كل ذلك يعمل على تأثير الفرد والتأثير على قراره السلوكي الاقتصادي.⁽¹⁷⁾

فالمؤكد كلما زادت الخيارات كلما صعب القرار على الفرد، ويستطيع أن يرى الفرد ذلك في حياته اليومية بشكل مستمر، فمثلاً طريقة عرض قائمة الطعام في كثير من المطاعم، من حيث وضع ترتيب المأكولات وأسعارها وأحجامها وأسعارها، له أثر كبير على قرار الأفراد، وبالطبع يغير سلوك الفرد بشكل غير مباشر وفعال بنفس الوقت.

المبدأ الثاني: تجنب الخسارة:

تم عمل استبيان بهدف مدى تأثير وفاعلية هذا المبدأ الاقتصادي في مؤتمر هل يحسن الاقتصاد السلوكي قراراتنا؟، وعُرض في شكل مجموعتين من الأسئلة، المجموعة الأولى في حالة الربح: إذا أتيح عمل اقتصادي يكون ربح الفرد منه 240 ريال سعودي بشكل مؤكد، وعمل اقتصادي يكون الربح فيه 1000 ريال بنسبة 25 % وقد لا يربح الفرد شيئاً بنسبة 75 %، وكانت النتيجة إقدام الأفراد في العمل الأول بنسبة 81 %، المجموعة الثانية في حالة الخسارة: تم عرض أمام كل فرد من المجموعة خيارين، الخيار الأول تخسر فيه 240 ريال بشكل مؤكد، والخيار الثاني قد تخسر فيه 1000 ريال بنسبة 25 % وهناك احتمال ألا تخسر شيئاً بنسبة 75 %، وكانت النتيجة إقدام الأفراد على الخيار الثاني بنسبة 75 % على الخيار الأول.⁽¹⁸⁾

ويتبين مما سبق من هذا الاستبيان أن الفرد حين يدخل في دائرة الخسارة ولو كانت محتملة، يكون عنده دافع المخاطرة من أجل عدم الاعتراف بالخسارة، كما تُظهر الإجابات نتائج واضحة حول أحد أهم الاعتبارات التي تم التوصل لها في مجال الاقتصاد السلوكي:

- أننا نقع في تحيزات تقود لاختيارات خاطئة.
- نميل إلى التحفظ في حالة المكسب والربح، ونتقبل المخاطرة في حالة الخسارة.

(17) الخطيب، أحمد، الإدراك والتعلم، مقالة منشورة، عمان، الأردن 2014 بتصرف.

(18) الزهراني، أحمد، مؤتمر هل يحسن الاقتصاد السلوكي قراراتنا؟، معهد الإدارة العامة، برنامج التحول الوطني 2020م، تصرف.

فالأفراد يفضلون غالباً تجنب الخسارة أكثر من حوافز الربح المتوقع؛ ذلك أن ألم خسارة الشيء هو أعظم من الرضا أو السعادة المتحصلة من الفوز بالربح عند حصولهم على نفس الشيء، فالأثر النفسي للخسارة أكبر بكثير من الأثر النفسي للربح.

المبدأ الثالث: التنبيه أو الترغيب:

يستهدف التحفيز - التنبيه - حث الأفراد على خيارات سلوكية مرغوبة دون إجبارهم عليها، فمثلاً بدلاً من إجبار الأفراد على إزالة القمامة من خلال فرض غرامات مالية يمكن الوصول إلى نفس النتيجة من خلال زيادة سلات القمامة، وبدلاً من الحد من عدد السيارات لتقليل الزحام المروري من الممكن تخفيف الزحام بتخصيص حارات وشوارع للدراجات.

ويعرف هذا المبدأ في علم التسويق بتقنيات التسويق الخفي، فغالباً ما تستخدم الشركات أشخاصاً يتمتعون بالجاذبية والأناقة والمصداقية بهدف الترويج للعلامات التجارية وإشراك الزبائن في الاطلاع عن كتب على مواصفات المنتج المعلن، وكذلك يتم الاستعانة بمشاهير المجتمع - تسويق المشاهير - للقيام بالترويج لأفكار محددة أو منتجات بعينها بطريقة عفوية غير مقصودة تجعل المتلقي أكثر اقتناعاً عن طريق من طرق الترغيب أو التنبيه.⁽¹⁹⁾

المبدأ الرابع: الميل إلى التثبيت والحفاظ على الوضع الحالي:

فالمستهلكين أسرى العادات، كما أنهم يقارنون الظروف المحيطة بهم بالمؤشرات المرجعية أي: أنهم يميلون إلى الأخذ بالاختيار الافتراضي، ولهذا المبدأ بُعد سلوكي آخر يتعلق بما يطلق عليه "الليبرالية الأبوية" حيث يكون الخيار المحدد مسبقاً الخيار الافتراضي (مناسباً للأغلبية، وهذا هو الجانب الأبوي، بيد أن للأفراد الحق في رفض الخيار المبدئي واختيار غيره وهذا هو الجانب الليبرالي أو الحرية في الاختيار.

لنتأمل في المثال التطبيقي: من أجل تحفيز الموظفين الجدد للتسجيل في نظام التقاعد، قررت حكومة ولاية فرجينيا الأمريكية دفع دولار واحد من خزائنها مقابل كل دولار يدفعه الموظف لصندوق التقاعد، لكن لم يسجل في النظام إلا نحو 20% فقط، لذلك اتجهت الحكومة إلى أسلوب آخر، وهو زيادة مستوى النظام ليكون هو الخيار المحدد سلفاً للموظفين ما لم يطلبوا

(19) روؤف، رعد عدنان، التسويق الخفي هل هو أداة لخداع الزبون أم لتعزيز السلوك الشرائي، بحث منشور، المجلة العربية للإدارة مج 38، عدد 4 ديسمبر (كانون الأول) 2018، ص 7.

الانسحاب منه أخذتا بعين الاعتبار الاستفادة من سلوك الموظفين المتعلق بالحفاظ على الوضع الحالي.⁽²⁰⁾

المبدأ الخامس: المحاسبة الذهنية (العقلانية المحدودة):

هي تبسيط عملية صنع القرارات المالية، حيث أظهرت الملاحظات التجريبية أن الأفراد يخصصون الإنفاق على بنود مختلفة كإيجار السكن والطعام والملابس وغير ذلك، ولكل بند من هذا الإنفاق صلة بمحاسبة ذهنية منفصلة، أي له ميزانية خاصة به ومؤشر مرجعي خاص به كذلك.

أي أن قيمة مصروفات الشخص ترمز إلى مبلغ معين من النقود وفقاً للحساب المخصص له مما يشجع على عدم الإسراف في الإنفاق على الأشياء غير الضرورية. فالعقلانية المحدودة تعني أنه عندما يتخذ الأفراد القرارات، فإن عقلانيتهم تكون محدودة بقابلية تتبع المسألة التي يتخذون القرار فيها، وقيدوها المعرفية والوقت المتوفر. يتصرف صانعو القرار في هذا المشهد كإرضائيين، ويبحثون عن الحل المرضي بدلاً من الحل الأمثل.

وتم طرح العقلانية المحدودة لتكون أساساً بديلاً للنموذج الرياضية لصنع القرار، وتعد العقلانية المحدودة مكملية «للعقلانية كأمثلية»، والتي تعتبر أن عملية صنع القرار هي عملية عقلانية بشكل كامل تهدف إلى إيجاد الخيار الأمثل في ضوء المعلومات المتاحة، استخدم سيمون تشبيه المقص، حيث تمثل إحدى شفرته القيود الإنسانية المعرفية وتمثل الأخرى «بنية البيئة»، موضحاً كيف تعوض العقول عن الموارد المحدودة من خلال استغلال الانتظام البيئي المعروف في البيئة.⁽²¹⁾

(20) الافندي، محمد احمد، النظرية الاقتصادية الجزئية المتوسطة، مركز الكتاب الأكاديمي عمان، ط2 (2018)، ج 2، ص258.

(21) Gigerenzer, Gerd; Selten, Reinhard (2002). **Bounded Rationality: The Adaptive Toolbox**. MIT Press. ISBN 978-0-262-57164-7.

المبدأ السادس: التفضيلات الاجتماعية:

يتضمن هذا المبدأ وجود قدر من الإحساس الاجتماعي لدى الفرد نحو الآخرين، فكما أن الفرد يعني بمصالحه الشخصية فهو كذلك يهتم ويعتني بالآخرين، بمعنى آخر يأخذ في الاعتبار الأفراد بمسائل العدالة في كثير من التصرفات السلوكية الفعلية للإنسان.

وقد يسمى هذا المبدأ - جزء الحب - لأنه يرتبط بـ (الوكسيتوسين) الذي يعد الناقل العصبي لوظيفة إقامات علاقات مع الأفراد المنتمين للمجموعة وأن الفرد يبالغ في إعطاء قيمة لقرارات وأحكام المجموعة بغض النظر عن صحتها على قرارات الآخرين، ويعد هذا المبدأ تأكيداً عند الفرد له فطري.⁽²²⁾

كما يسمى أحياناً بالمصادر الشخصية⁽²³⁾، أو "بالمعلومات الاجتماعية"⁽²⁴⁾، وتأتي عن طريق الاتصال بالآخرين (أفراد الأسرة - الأصدقاء - الجيران) وتعتبر أكثر المصادر تأثيراً في اتخاذ قرار المستهلك وسلوكه، خاصة إذا جاءت المعلومات من شخص موثوق به وعلى خبرة ودراية بالبدائل المختلفة التي يمكن أن تتحقق هدف المستهلك.⁽²⁵⁾

المطلب الثاني: أثر فلسفة الاقتصاد السلوكي على سلوك المستهلك.

بما أن فلسفة الاقتصاد السلوكي قامت على قصور الرشد الإنساني؛ ولذلك آثار على سلوك المستهلك منها:

1) حماية الفرد من اتخاذ قرارات سريعة غير مدروسة:

الإنسان يخشى المخاطر: ولكن فهمه للمخاطر يختلف حسب طريقة عرضها عليه، فهو بصفة عامة يميل لتجنب المخاطر، فإذا أردت أن تدفعه لقرار معين إما أن تبرز له الجانب الإيجابي أو تبرز له جانب المخاطر حسب هدفك، لو هناك عملية جراحية (Framing) وعلى الرغم

(22) جابر على صكر، وعبد الأمير، عذراء خالد، الانحياز المعرفي لدى طلبة الجامعة، بحث منشور في جامعة القادسية، كلية التربية 2017م، ص 12. بتصرف.

(23) ثابت عبد الرحمن إدريس، منى راشد الغيص، إدارة التسويق، مدخل استراتيجي تطبيقي، مكتبة الفلاح الكويت 1994م، ص 182.

(24) طلعت أسعد عبد الرحمن، التسويق الفعال، مكتبة الشقري الرياض، ط9 (1999م)، ص 144.

(25) الجريسي، خالد عبد الرحمن، سلوك المستهلك دراسة تحليلية للقرارات الشرائية للأسرة السعودية، مكتبة الملك فهد الوطنية 1427هـ، ص 89 بتصرف.

من أن احتمال نجاحها 90% إلا أن الإنسان يكره أن يموت حتى لو بنسبة 10% لو أظهرت له هذه النسبة بوضوح، وكذلك تحفيز الناس على عدم شرب الخمر مثلاً يتم بتذكيرهم بما يخسرونه بإدماهم لا بما يكسبونه من تركهم الخمر.

يقول دانيال في كتابه⁽²⁶⁾ : هناك نوعين من القرارات، القرارات السريعة وهي التي يجب أخذها في وقت قصير ومحدود، وهي تعتمد في هذه الحالة على النظام الأول في المخ الذي يأخذ قراراً حسب المعلومات المتوفرة وقتها وحسب الخبرات المتراكمة وما يتبادر إلى الذهن وقتها، وحالته النفسية وقتها، أما النظام الثاني فهو القرار البطيء والذي يأخذه الإنسان بعد جمع المعلومات وتحليلها.⁽²⁷⁾

2) عدم الوقوع في مصيدة الإعلانات للشركات.

الاقتصاد السلوكي يعمل على توجيه سلوك الفرد للأفضل له، فحينما يتعرض الإنسان لمعلومات معينة (Science Of availability) تكون هذه المعلومات حاضرة في تفكيره وتؤثر على قراراته القريبة منها زمنياً حتى لو كانت هذه المعلومات لا تخصه ويصعب تأثيرها عليه، مثلاً لو تعرض الإنسان لأخبار عن حوادث طائرات أو الاغتصاب يجعله يأخذ حذره منها على الرغم من أن احتمال وقوعها له أقرب للصفر، فأول شيء يتبادر للذهن هو آخر شيء مر على ذهن الإنسان، وهذا ما تستخدمه الشركات في الدعاية، حيث تجد اسمها في كل مكان حولك (ماكدوناز - ستار بكس)، وكذلك تعطينا الإعلانات الكثيرة بشكل غير مباشر أن المنتج هذا هو الأكثر استخداماً، والأكثر مبيعاً وجودة دون المنتجات الأخرى ولو كان معجون أسنان.⁽²⁸⁾

(26) دانيال كانيمان (بالإنجليزية Daniel Kahneman): عالم نفس أمريكي إسرائيلي ولد في تل أبيب (فلسطين) عام 1934 وكان والده رئيس الأبحاث الكيميائية في مصنع كبير. حصل على أول درجة من الجامعة العبرية في القدس. في عام 2011، أضيف من قبل مجلة السياسة الخارجية على قائمة المفكرين العالميين. وفي العام نفسه، نشر كتابه المسمى التفكير السريع والبطيء، حائز على جائزة نوبل في الاقتصاد.

(27) كانيمان، دانيال، التفكير السريع والبطيء، ترجمة شيماء طه الريدي ومحمد سعد طنطاوي، دار هنداوي، ط1 2015، ص 553-554.

(28) سيالديني، روبرت، التأثير علم نفس الإقناع، ترجمة سامر الأيوبي، مكتبة مؤمن قريش، ط1 (2010م)، ص 309

3) التركيز على اختيار الأفضل للإنسان لا اختيارات الآخرين.

من أهم ثمرات وأثر فلسفة الاقتصاد السلوكي على سلوك المستهلك، أنه يوضح الإنسان قدراته الذهنية والعقلية التي يشوبها الكثير من التحيزات، فعندما يعطي البائعون لنا غالباً الخيارات التي نختار من بينها، فإننا نتأثر كثيراً بهذه الخيارات "مثل: هذا غالي وهذا رخيص، فيجعل البائع الرخيص في المنطقة السعريّة التي يريد البيع بها والغالي أعلى منه، وكثير من مثل هذه التحيزات التي تستخدمها الشركات، فالاقتصاد السلوكي يعصمنا من الوقوع في اتخاذ القرارات وفقاً لهذه التحيزات في كثير من الأوقات والقرارات الاقتصادية.⁽²⁹⁾

4) الموازنة بين الربح والخسارة.

تعمل آليات ووسائل الاقتصاد السلوكي على تبسيط المعلومات لدى المستهلك؛ من أجل قيامه بالموازنة بين الربح والخسارة، والمزايا والعيوب لمنتج ما نريده، فمن المعروف أن قراراتنا الاقتصادية تتأثر كثيراً بكثرة المعلومات المعروضة علينا. فالإنسان في العادة يكره بطبعه الخسارة بشكل أكبر من حبه للكسب، فلو كان هناك رمي عملة على مكسب 1000 أو خسارة 1000 فإن الإنسان كرهه للخسارة لن يحفزّه للعب، ولكن لو كان احتمال أن يخسر 10 مقابل أن يربح 1000 يحفزّه هذا للمقامرة، وهذا ما يحدث فعلاً في (اليانصيب) مثلاً يتغلب أصحاب الإعلانات على خوف الخسارة بالتعويض بالمكاسب الكبير، فالإنسان بطبعه لا يحسب الاحتمالات في النظام الأول (فمثلاً فلان كسب مليوناً إذن نفعل مثله رغم أن هناك مليوناً مثله خسروا)⁽³⁰⁾. وأمثلة ذلك كثيرة في شتى مجالات الحياة الشخصية والاجتماعية، فحينما تشتري شيئاً ولم يعد له استعمال يصعب عليك التخلص منه على الرغم من تكلفة الاحتفاظ به، وكذلك فائض الدواء بعد شفاءك أو الملابس التي ضاقت عليك.....الخ.

(29) الزهراني، مؤتمر هل يحسن الاقتصاد السلوكي قراراتنا؟، معهد الإدارة العامة، برنامج التحول الوطني 2020م،

بتصرف.

(30) المرجع السابق، بتصرف.

المبحث الثاني: فلسفة الاقتصاد الإسلامي وأثرها على سلوك المستهلك.

مما لا شك فيه أن النظام الاقتصادي الإسلامي نظام مثالي لا يقف عند حدود الوصف لما هو كائن، وإنما يهتم بما يجب أن يكون، وهو يرتبط بالشرعية الإسلامية - التي تنظم نواحي الحياة - ارتباط الكُل بأجزائه، فلا يمكن فصله عن القواعد العقدية والإيمانية والأخلاقية، وفي هذا الإطار يمكن القول بأن الاقتصاد الإسلامي يقوم على فلسفة عامة شاملة من أبرز معالم هذه الفلسفة أستعرض بعضها في المطالب التالية:

المطلب الأول: محددات الاستهلاك في الاقتصاد الإسلامي - مركزية الحلال

والحرام:-

يتميّز المستهلك المسلم عن غيره، ذلك أن المستهلك في الاقتصاد الوضعي، أهم ما يدفعه للاستهلاك هو إشباع حاجة لديه، سواء كانت حلالاً أم لا، بينما المستهلك في الاقتصاد الإسلامي فإن ما يدفعه للاستهلاك؛ هو الحاجة المشروعة والحلال (حاجة حقيقية)، وابتغاء الثواب من عند الله.

الحاجة الحقيقية: "يعتبر الفكر الاقتصادي الوضعي، أن الحاجات الإنسانية غير محدودة، في مقابل الموارد المحدودة، متجاهلاً دور الإنسان في الإنتاج باستخدام الموارد المتاحة له، بل لا ينظر إلى حاجات الإنسان الحقيقية، وعليه يمكن القول إن حاجات الإنسان محدودة⁽³¹⁾، أو على الأقل قابلة للتحديد. وتُعرّف الحاجة في الاقتصاد الإسلامي بأنها: "كل رغبة مشروعة تتطلب الإشباع"⁽³²⁾.

فمن خلال هذا التعريف نستنتج أن الحاجة في الاقتصاد الإسلامي، تختلف عنها في "الاقتصاد الوضعي بشرط واحد، ألا وهو كون الرغبة تحب أن تكون مشروعة، وهو قيد أخرج من التعريف كل رغبة غير مشروعة؛ وهي التي تحيد عن المسار، الذي رسمه الإسلام للفرد في إشباعه لحاجاته، كالرغبة في شرب الخمر، فالحاجة الحقيقية إذاً تتمثل أساساً في:

(31) غانم، حسين، الاقتصاد الإسلامي طبيعته ومجالاته، المنصورة، دار الوفاء، ١٩٩١.

(32) مرعي، الحاجات البشرية مدخل إلى النظرية الاقتصادية الإسلامية، ٢٠٠١م.

الغذاء الكافي الذي يشبع الحاجة دون إسراف أو تقتير، "اللباس الذي يستر العورة ويقي من الحرّ والبرد، المسكن الذي يحقق الراحة، العلاج، التعليم.⁽³³⁾

المطلب الثاني: ترتيب الاستهلاك وأولوياته:

وبعد تحديد مركزية الحلال والحرام من الحاجة المشروعة لدى المستهلك المسلم، نجد الاقتصاد الإسلامي يُلبي للمستهلك المسلم هذه الحاجة على درجات متفاوتة، فليست كلها في نفس الترتيب بل تخضع لمقاصد الشريعة ومراتبها كالتالي:

أولاً: الضروريات: وهي التي "لا بدّ منها في قيام مصالح الدّين والدنيا، بحيث إذا فقدت لم تخر مصالح الدنيا على الاستقامة، بل على فساد وتّهارج وفوت حياة، وفي الأخرى فوت النجاة والنعيم والرجوع بالخسران المبين".⁽³⁴⁾

وتشمل الضروريات: كافة الأشياء والتصرفات التي لا بد منها للمحافظة على الدين والنفس والعقل والنسل والمال⁽³⁵⁾، والضروريات بالنسبة للمستهلك – المستعمل المباشر للسلع والخدمات – تتمثل فيما لا بقاء له بدونه، وأهمها المطعم والمشرب والملبس والمسكن، لأن الله خلق أولاد آدم خلقاً لا تقوم أبدانهم إلا بهذه الأشياء الأربعة.⁽³⁶⁾

وكل ما يتوقف عليه حفظ النفس من جميع المأكولات يُعد من الضروريات، لأن حفظ النفس واجب، وما لا يتم الواجب إلا به فهو واجب، وهنا أوجب الإسلام على المستهلك المسلم تلبية هذه الضروريات، وجعلها في مقدمة قائمة الاستهلاك لديه، ولب سلوكه الاقتصادي الذي ينظم دخله ومصروفه عليه، بحيث لا ينتقل منه إلا غيره إلا بعد استيفائه.

ثانياً: الحاجيات: والحاجيات هنا هي المرتبة الوسطى بين الضروريات والتحسينات، والسلع والخدمات التي تُعد في هذه المرتبة هي التي يحتاج إليها المستهلك لرفع الحرج والضيق الذي

(33) الأزهوي، ترشيد الاستهلاك الفردي في الاقتصاد الإسلامي، ٢٠٠٢.

(34) الشاطبي، أبي إسحاق إبراهيم بن موسى اللخمي الغرناطي المالكي، الموافقات في أصول الشريعة، القاهرة، مصر، المكتبة التجارية، ج2، ص 4.

(35) الغزالي، الوجيز، 164/30-88 بتصرف.

(36) السرخسي، محمد بن أحمد بن أبي سهل، المبسوط، دار المعرفة بيروت بدون طبعة (1414هـ - 1993م)، ج30، ص 251، بتصرف.

يلحقه بفقدانها كالطعام والشراب الذي يكفيه حتى الشبع، والمسكن يكون له أبواب ونوافذ تفتح وتغلق عند الحاجة وهكذا كل ما يرفع الحرج.

ونقصد بهذه الحاجيات "وأما الحاجيات، فمعناها: أنها مفتقر إليها من حيث التوسعة ورفع الضيق، المؤذي في الغالب إلى الحرج والمشقة، اللاحقة بفوت المطلوب، فإذا لم ترع دخل على المكلفين -على الجملة- الحرج والمشقة، ولكنه لا يبلغ مبلغ الفساد العادي المتوقع في المصالح العامة"⁽³⁷⁾، "أي إنه لا ينتج عن عدم توافرها مشقة زائدة"⁽³⁸⁾.

فكل سلعة أو خدمة تسهم في رفع الحرج والضيق عن جمهور المستهلكين هي من قبيل الحاجيات ما أمكنهم العيش بغيرها، أما إذا لم يمكنهم العيش بغيرها فهي من الضروريات كما تقدم، ويحق للمسلم أن يضعها في سلم استهلاكه، ويسعى لجلبها.

ثالثاً: التحسينيات: وتأتي في المرتبة الثالثة بعد الضروري والحاجي، وفيها تعريفات متعددة -منها: "ما لا يرجع إلى ضرورة ولا إلى حاجة، ولكن يقع موقع التحسين والتزيين والتيسير للمزايا والمزائد، ورعاية أحسن المناهج في العادات والمعاملات"⁽³⁹⁾.

وتعتبر هذه المرتبة هي الحد الفاصل بين المسلم الملتزم بتعاليم دينه، الموقر لحدود شريعة الله، الذي ينظر لنفسه وأسرته على أنهم لبنة من مجتمع، وعضو في نظام كامل، يتألم لآلام غيره، ويسعى لسد حاجات المسلمين في قطره ودائرة سكنه، فضلاً عن متابعتهم لكافة المسلمين في شتى بقاع الأرض قدر استطاعته، وبين المسلم الذي لا يرى لتلك الحدود مكانة، ولا لتشريعات السماء حكمة، فكل مسئول ومُسائل.

ومنها: "الأخذ بما يليق من محاسن العادات، وتجنب الأحوال المندسات التي تأنفها العقول الراجحات، ويجمع ذلك قسم مكارم الأخلاق"⁽⁴⁰⁾.

ولعل الأمثلة في هذه الدائرة - التحسينيات - تطول، لكثرتها في زماننا، كالسلع التي يساعد استهلاكها على الأخذ بالملائم من أنماط الحياة الحسنة، وتجنب الأحوال المندسات التي تأنفها

(37) الشاطبي، الموافقات، ج2، ص4-5.

(38) سميم، سلام عبد الكريم، كسر الاحتكار مهمة الدولة في الأمن الغذائي، مجلة آفاق الثقافة والتراث، عدد48، عام ٢٠٠٥.

(39) الغزالي، المستصفى، مرجع سابق، ج2 ص485.

(40) لشاطبي، الموافقات، مرجع سابق، ص203.

العقول الراجحات مما تشتمله على دنس وأدران، وتلك التي يؤدي عدم استهلاكها بلا حرج أو ضيق، وتتعلق بما يليق من محاسن العادات ومكارم الأخلاق، وهي بالطبع زائدة على الضروريات والحاجيات، والتي لا يؤدي عدم الوفاء بها إلى الإخلال بأمر ضروري أو حاجي، لأنها تجري مجرى التحسين والتزين، وتدخل في نطاق المتع الدنيوية في الحياة الإنسانية.

إذاً رسم الإسلام للمسلم مناطق الاستهلاك وبين الحدود بينها على النحو التالي:

1- منطقة القوام (الوسطية والاعتدال) منطقة مباحة، وهي وسط بين الإسراف والتقتير، ووسط بين الزينة والورع، وأكثر الناس لا يأخذ بها؛ إذ هم يميلون غالباً إلى الزينة، ويتجاوز بعضهم إلى الترف والسرف والتبذير، والدليل على هذه المنطقة آيات كريمة عديدة، منها قوله -تعالى-: ﴿وَالَّذِينَ إِذَا أَنْفَقُوا لَمْ يَسْرِفُوا وَلَمْ يَقْتُرُوا وَكَانَ بَيْنَ ذَلِكَ قَوَامًا﴾ (الفرقان: 67)، وقوله -صلى الله عليه وسلم-: "كُلُوا، وَاشْرَبُوا، وَتَصَدَّقُوا، وَالْبَسُوا، فِي غَيْرِ مَخِيلَةٍ وَلَا سَرَفٍ، إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ أَنْ تَرَى نِعْمَتَهُ عَلَى عَبْدِهِ".⁽⁴¹⁾

2- منطقة الزينة (الطيبات وإظهار الغنى) منطقة مباحة، يقول -تعالى-: ﴿وَأَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ﴾ (الضحى: 11)، ويقول -سبحانه-: ﴿يَا بَنِي آدَمَ خُذُوا زِينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ﴾ (الأعراف: 32).

وفي الحديث الشريف: "إن الله يحب أن يرى أثر نعمته على عبده"⁽⁴²⁾، من هذه المنطقة يتحدث بالنعم والرفاهة، على ألا يخرج المستهلك المسلم إلى منطقة الترف المنهي عنه.

3- منطقة الورع (التقشف والزهد) منطقة مباحة، وهي منطقة جيدة، إلا أن الذين يستطيعون المكث فيها قلة من الناس، وعلى رأس هذه المنطقة الأنبياء -عليهم السلام- والزهاد الأوائل، وقليل من المتأخرين، وهذه المنطقة فيها كثير من التضحية بالدنيا

(41) رواه أحمد في مسند أحمد، مسند المكثرين من الصحابة مسند عبد الله بن عمرو بن العاص رضي الله عنهما حديث رقم 6708، المحقق: شعيب الأرنؤوط - عادل مرشد، وآخرون، إشراف: د عبد الله بن عبد المحسن التركي، مؤسسة الرسالة، ط1 (1421 هـ - 2001 م). من طريق عمرو بن شعيب، عن أبيه، عن جده، إسناده حسن.

(42) أخرجه الترمذي في سنن الترمذي، أبواب الأدب، باب ما جاء إن الله تعالى يحب أن يرى أثر نعمته على عبده حديث رقم 2819، تحقيق وتعليق: أحمد محمد شاكر ومحمد فؤاد عبد الباقي وإبراهيم عطوة عوض المدرس في الأزهر الشريف، شركة مكتبة ومطبعة مصطفى البابي الحلبي - مصر، ط2 (1395 هـ - 1975 م)، من طريق عمرو بن شعيب، عن أبيه، عن جده رضي الله عنهم، وقال حديث حسن.

ومباهجها، بل وفيها إيثار للآخرين على النفس، ولو تيسر هذا السلوك لأمكن حلّ المشكلات الاقتصادية وغيرها، ومن أدلتها قوله -تعالى-: ﴿وَيُؤْثِرُونَ عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ﴾ (الحشر: 9)، وحديث: "مَا مَلَأَ آدَمِيٌّ وِعَاءَ شَرًّا مِنْ بَطْنٍ. يَحْسِبُ ابْنُ آدَمَ أَكْثَلَتْ يَمْنُ صُلْبُهُ، فَإِنْ كَانَ لَا مَحَالَةَ فَتُلْتُ لِبَطْنِي لِبَطْنِي وَتُلْتُ لِبَطْنِي وَتُلْتُ لِنَفْسِي" (43)، ونصوص أخرى تشير إلى الزهد والورع والتقليل من السلع والخدمات؛ انتظاراً للثواب في الآخرة.

4- منطقة الإسراف (التبذير والترف) منطقة محرمة، ومن أدلتها، قوله -تعالى-: ﴿وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ﴾ (الأنعام: 141)، وقوله -سبحانه-: ﴿وَلَا تُبْذِرْ تَبْذِيرًا * إِنَّ الْمُبْذِرِينَ كَانُوا إِخْوَانَ الشَّيَاطِينِ وَكَانَ الشَّيْطَانُ لِرَبِّهِ كَفُورًا﴾ (الإسراء: 26-27)، وقول النبي -صلى الله عليه وسلم-: "سَيَكُونُ رَجُلٌ مِنْ أُمَّتِي يَأْكُلُونَ أَلْوَانَ الطَّعَامِ، وَيَشْرَبُونَ أَلْوَانَ الشَّرَابِ، وَيَلْبَسُونَ أَلْوَانَ الثِّيَابِ، يَتَشَدَّقُونَ فِي الْكَلَامِ، أُولَئِكَ شِرَارُ أُمَّتِي". (44) ولقد مرَّ جابرٌ على عُمَرَ بِلَحْمٍ قَدْ اشْتَرَاهُ بِدِرْهَمٍ، قَالَ: فَقَالَ لَهُ عُمَرُ رضي الله عنه: مَا هَذَا؟ قَالَ: اشْتَرَيْتُهُ بِدِرْهَمٍ، قَالَ: كُلَّمَا اشْتَهَيْتُ شَيْئًا اشْتَرَيْتُهُ؟ لَا تَكُونُ مِنْ أَهْلِ هَذِهِ الْآيَةِ ﴿أَذْهَبْتُمْ طَيِّبَاتِكُمْ فِي حَيَاتِكُمُ الدُّنْيَا﴾ (الأحقاف: 20) (45)، فالتبذير أشد من الإسراف، فهو المغالاة في تجاوز الحد، والتوسع في الإنفاق على المحرمات والمعاصي والشهوات، كما أن الترف أشد من التبذير، فيتوسع في ملأ الدنيا وشهواتها، وإذا انتشر الترف في الأمة أودى بها إلى الفناء، ومن هذه المنطقة إضاعة المال.

5- منطقة التقدير (البخل والشح) منطقة محرمة، فالبخل عدو الله وعدو لنفسه وعدو لكل ما ينفع الغير، وإذا أوصلت به الحال إلى الزهد الأعجمي، قتل نفسه شيئاً فشيئاً بحرمانها من أبسط الضروريات، يقول -تعالى-: ﴿وَمَنْ يَبْخُلْ فَإِنَّمَا يَحْمِلْهُ عَنْ نَفْسِهِ وَاللَّهُ الْغَنِيُّ﴾

(43) أخرجه الترمذي في سنن الترمذي، باب ما جاء في كراهية كثرة الأكل حديث رقم 2380، من طريق مِقْدَامِ بْنِ مَعْدِي كَرِبَ، وقال حديث حسن صحيح.

(44) رواه الطبراني في المعجم الأوسط، باب الألف باب من اسمه إبراهيم حديث رقم 2351، المحقق: طارق بن عوض الله بن محمد - عبد المحسن بن إبراهيم الحسيني، دار الحرمين - القاهرة، من طريق أبي أمامة رضي الله عنه.

(45) رواه ابن أبي شيبة في المصنف في الأحاديث والآثار، كتاب الأطعمة الرجل يشتري اللحم لأهله برقم 24524، المحقق: كمال يوسف الحوت، مكتبة الرشد - الرياض، ط 1 (1409هـ)، عن الأعمش رضي الله عنه.

وَأَنْتُمْ الْفُقَرَاءُ ﴿٣٨﴾، وقال رسول الله - صلى الله عليه وسلم -: "إِيَّاكُمْ وَالشُّحَّ، فَإِنَّمَا هَلَكَ مَنْ كَانَ قَبْلَكُمْ بِالشُّحِّ، أَمَرَهُمْ بِالْبُحْلِ فَبَحِلُوا، وَأَمَرَهُمْ بِالْقَطِيعَةِ فَقَطَعُوا، وَأَمَرَهُمْ بِالْفُجُورِ فَفَجَرُوا". (46)

المبحث الثالث: أوجه الاتفاق والاختلاف بين فلسفة الاقتصاد السلوكي والاقتصاد الإسلامي.

حين النظر في فلسفة الاقتصاد السلوكي، يمكننا الأخذ بكل ما قُدم لنفع البشرية والحفاظ على قانون التوازن المطلوب في المجتمع ما لم يخالف الشريعة الإسلامية، كما يجمع النظام الاقتصادي الإسلامي مجموعة من النماذج السلوكية والعلاقات في كل دائرة من دوائر الاقتصاد (الإنتاج والتوزيع والاستهلاك)؛ بحيث تعمل على ربط المساهمين في بناء النظام الاقتصادي من - المنتجين والمستهلكين والدولة وما إلى ذلك - ببعضهم، وبالمصادر الاقتصادية، وتأخذ بالمجتمع نحو الأهداف الاقتصادية المنشودة في الإسلام.

وفيما يلي نعرض لأوجه الاتفاق والاختلاف بين فلسفة الاقتصاد السلوكي والاقتصاد الإسلامي فيما يخص سلوك المستهلك:

المطلب الأول: أوجه الاتفاق بين فلسفة الاقتصاد السلوكي والاقتصاد الإسلامي.

أولاً: الاتفاق على أن الإنسان تفكيره وسلوكه الاقتصادي ليس راشداً في قراراته الاقتصادية:

هناك نوع من الاتفاق بين علم الاقتصاد السلوكي، والاقتصاد الإسلامي من حيث عدم رشد الإنسان في قضية الاستهلاك المالي، فقرارات الإنسان الاقتصادية في الاقتصاد السلوكي لا تكون رشيدة في معظم الأوقات، ولكن لها ما يبررها، وإذا ما قارنا ذلك بالشرع الإسلامي نجده يتوافق معه، مثلاً في قول الله تعالى: ﴿وَيَدْعُ الْإِنْسَانُ بِالشَّرِّ دُعَاءَهُ بِالْخَيْرِ﴾ وَكَانَ الْإِنْسَانُ عَجُولاً ﴿١١﴾ (الإسراء-11)، وخلق الإنسان خطأ في قول النبي - صلى الله عليه وسلم -: "كلُّ

(46) رواه الحاكم في المستدرک علی الصحیحین، کتاب الزکاة وأما حدیث محمد بن أبی حفصة، حدیث رقم 1516، تحقیق: مصطفى عبد القادر عطا، دار الكتب العلمية - بيروت، ط 1 (1411هـ - 1990م)، من طريق عبد الله بن عمر رضي الله عنه، وقال: هَذَا حَدِيثٌ صَحِيحُ الْإِسْنَادِ، وَلَمْ يُحَرِّجَاهُ.

بني آدم حَطَّاءٌ، وخَيْرُ الحَطَّائِينَ التَّوَابُونَ⁽⁴⁷⁾، والإنسان بطبعه يعرف الجنة والنار ويخطئ، ولم نجد له عزماً.

وأيضاً من حيث عدم فهم المعلومات أو عدم توفر المعلومات: تتفق الشريعة الإسلامية مع هذه الفرضية ولذلك نزلت الكتب السماوية، ونزل الوحي؛ ليعلم الإنسان ويعرفه أنه لا يعلم جميع المعلومات، وذلك في قول الحق سبحانه: ﴿وَعَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ وَعَسَى أَنْ تُحِبُّوا شَيْئًا وَهُوَ شَرٌّ لَكُمْ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ﴾ (البقرة -216).

ومن ناحية أن السلوك الإنساني يتأثر بعوامل اجتماعية وثقافية وخلقية وبيئية، وهذا أيضاً لا يتعارض مع الشريعة الإسلامية ففي الحديث الشريف يقول النبي -صلى الله عليه وسلم-: "ما من مَوْلُودٍ إِلَّا يُولَدُ عَلَى الْفِطْرَةِ، فَأَبَوَاهُ يُهَوِّدَانِهِ أَوْ يُنَصِّرَانِهِ، أَوْ يُمَجِّسَانِهِ، كما تُنْتَجِجُ الْبَهِيمَةُ بَجِيمَةً جَمْعَاءَ، هل تُحْسِنُونَ فِيهَا مِنْ جَدْعَاءَ، ثُمَّ يَقُولُ أَبُو هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: ﴿فَطَرَتِ اللَّهُ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا﴾ (الروم: 30) الآية⁽⁴⁸⁾، معنى ذلك أن البيئة تؤثر في قيم الإسلام والقيم الثابتة لسلوكه.

ثانياً: الاتفاق على أهمية ترشيد سلوك المستهلك:

يلتقي علم الاقتصاد السلوكي مع علم الاقتصاد الإسلامي في نقاط مشتركة من أهمها فكرة بحث كل منهما عن ترشيد السلوك، والسلوك الرشيد، فالاقتصاد دائماً يسعى لتعظيم الإنتاجية، ولتحسين أنماط الاستهلاك، بينما تدعو القواعد الأخلاقية من جهتها إلى الرشد أيضاً، ولكن في التعاملات بين البشر، بالعدل والتزام قيم الأمانة والصدق وغيرها من الصفات الحميدة، فالأخلاقيات في الاقتصاد السلوكي يبنه بها المستهلك في أماكن عديدة عبر الوسائل الحديثة من (كتابة لوحات إعلانية - طريقة عرض معينة ...)؛ نظراً إلى اهتمامها بالفعالية البشرية في هدفها لتصحيح أوجه القصور الأخلاقية الموجودة في الاقتصاد الكلاسيكي المحدث، أي الافتقار إلى البعد الأخلاقي وعدم وجود مخاوف معيارية.

(47) ابن ماجه في سنن ابن ماجه، باب ذكر التوبة، حديث رقم 4251، خرج أحاديثه عماد الطيار وآخرون، مؤسسة الرسالة ناشرون، ط1 (1438هـ-2017م)، من حديث أنس بن مالك رضي الله عنه، وحسنه الألباني في صحيح الترغيب، رقم (3139).

(48) البخاري في صحيح البخاري، برقم (1358) واللفظ له، تحقيق: محمد زهير بن ناصر الناصر، دار طوق النجاة (مصورة عن السلطانية بإضافة ترقيم محمد فؤاد عبد الباقي)، ط1 (1422هـ)، من حديث أبي هريرة رضي الله عنه.

إن دمج أخلاقيات الفضيلة في علم الاقتصاد السلوكي قد سهل تطوير النظريات التي تحاول وصف العديد من الانحرافات الموجودة في كيفية اتخاذ الوكلاء الاقتصاديين للقرارات.⁽⁴⁹⁾

والاقتصاد الإسلامي يرتبط بالشرعية الإسلامية (عقائد – عبادات – أخلاق)، ولا يمكن تصور اقتصاد إسلامي منفصل عن الدين في الإسلام، ومن أهم الضوابط والأخلاق الدينية المرتبطة بالاقتصاد البر والتقوى والإيمان التي من أثرها العملي في الاقتصاد الأمانة، قال رسول الله - صلى الله عليه وسلم - محذراً من الغدر والخيانة: "إذا جمع الله الأولين والآخرين يوم القيامة، يرفع لكل غادر لواء، فقليل: هذه غدرة فلان بن فلان".⁽⁵⁰⁾

كما يدعو إلى وجوب الصدق، وحرمة الكذب، وجوب البيان والشفافية، وحرمة الكتمان، والإخفاء، حرمة الغش والتدليس والتغريب، والتحاييل بأي وسيلة كانت، حرمة الربا باعتباره ظلماً واستغلالاً لحاجة المدين، وأضراراً بالمجتمع، وحرمة الإكراه، وحرمة الجهالة الفاحشة، والغرر في المعاملات، باعتباره مؤثراً في الإرادة والرضا، حرمة بيع النجش باعتباره تحايلاً وتغريباً، حرمة بيع الحاضر للبادي وتلقي الركبان منعاً للغش، والإضرار بالسوق، والتحاييل على الجاهل، منع الغبن الفاحش، ومنع الغبن مطلقاً في عقود القصر، والأوقاف، تحقيقاً للجانب الأخلاقي، ومنع بيع الثمار قبل بدو صلاحها، حفاظاً على الحقوق ومنعاً للاستغلال، تشريع بعض الأحكام الخاصة بالقصر والمسترسل والأوقاف، وبالعقود القائمة على الأمانة⁽⁵¹⁾، ووجوب وضع الجوائح⁽⁵²⁾ أي التزام البائع برد ثمن المقدار الذي أصابته الجائحة من الثمار، منعاً للاستغلال، وتحقيقاً للجانب الأخلاقي والتكافلي.

(49) leurbaey, M., Salles, M., Weymark, J. A. (2011). **Social Ethics and Normative Economics: Essays in Honour of Serge-Christophe Kolm.** New York: Springer. صفحة 20. ISBN 978-3-642-17806-1.

(50) رواه مسلم في صحيح مسلم، كتاب الجهاد والسير، باب تحريم الغدر حديث رقم 1735، من حديث عبد الله بن عمر رضي الله عنه.

(51) على محيي الدين على القره داغي، مبدأ الرضا في العقود: دراسة مقارنة في الفقه الإسلامي، بيروت: دار البشائر الإسلامية (1985)، ص 953.

(52) الجوائح: هي الكوارث الطبيعية التي تصيب الزروع قبل جذاذها، أو حصادها من الجراد، والنار، والريح، والفيضانات، ونحوها. يراجع: المدونة (37/5) والذخيرة (212/5) والمقدمات (545/2) والشرح الكبير (185/3) وبداية المجتهد، ط. دار السلام (1698/3).

ثالثاً: الاتفاق على أن العوامل الاجتماعية والثقافية والدينية والبيئية تؤثر على السلوك الاقتصادي.

السلوك الإنساني في كلا الرؤيتين - الاقتصاد السلوكي والاقتصاد الإسلامي - يتأثر بعوامل اجتماعية وثقافية وخلقية وبيئية، فكل مولود يولد على الفطرة، ثم تنتقل الشخصية بسلوك الآباء والأمهات إلى مجتمع وثقافة وسلوكيات مختلفة عما يعيشه الآخرون في مجتمع آخر، وهذا يؤكد أن البيئة تؤثر في الفرد، وكذلك في القيم الثابتة لسلوكه، ومعرفة ذلك في كلا الرؤيتين، يمكننا من معرفة الخيارات التي نستخدمها في التوجيه الصحيح للسلوك، ومن ثم نصل إلى أن تعديل السلوك واجب اجتماعي سواء على مستوى النفس أو على مستوى العائلة أو على مستوى الدولة، وهذا لا يتأتى إلا باستخدام الطرق المناسبة للتعديل والتغيير.

رابعاً: الاقتصاد السلوكي يحد من النزعة الفردانية للإنسان.

ويحاول أن يكبح جماح النفس، وإيقاظها لما فيه مصلحتها، ويوعيتها بالنافع والضار من نتائج سلوكها الاقتصادي المعين، ويعلي من قيمة المجتمع والدولة، والاقتصاد الإسلامي كذلك يتفق معه في كل ذلك.

خامساً: الاقتصاد السلوكي يدعو إلى دراسة النفس البشرية.

وهذه الدراسة تعني دراسة النفس بصفاتها، وتحليل تأثير هذه الصفات على نتائج سلوكه ومن خلال ذلك توصل إلى التحيزات المعرفية رغبة في تحسين جودة الحياة وكذلك الاسلام يدعو إلى دراسة النفس " وَفِي أَنْفُسِكُمْ أَفَلَا تُبْصِرُونَ " (الذاريات: 21).

سادساً: الاقتصاد السلوكي يؤمن بالمنهج التجريبي في التحليل

مثل البصائر السلوكية وكذلك الاقتصاد الإسلامي يشجع على المنهج التجريبي وهو ما يميز العلماء المسلمين مثل جابر بن حيان⁽⁵³⁾ وغيرهم.

(53) جابر بن حيان بن عبد الله الكوفي، أبو موسى: فيلسوف كيميائي، كان يعرف بالصوفي ت 200 هـ، من أهل الكوفة، وأصله من خراسان. اتصل بالبرامكة، وانقطع إلى أحدهم جعفر بن يحيى، وتوفي بطوس. له تصانيف كثيرة قيل: عددها 232 كتاباً، وقيل: بلغت خمسمائة، ضاع أكثرها، وترجم بعض ما بقي منها إلى اللاتينية. وما بين أيدينا من كتبه - أو الكتب المنسوبة إليه - (مجموع رسائل - ط) نحو ألف صفحة، و (أسرار الكيمياء - ط) و (علم الهيئة - ط) و (أصول الكيمياء - ط) و (المكتسب - ط) مع شرح بالفارسية للجلدي، وكتاب في (السموم و (تصحیحات كتب أفلاطون - خ) و (الخماثر - خ) و (الرحمة - خ) وكتاب (الخواص) الكبير المعروف

المطلب الثاني: أوجه الاختلاف بين فلسفة الاقتصاد السلوكي والاقتصاد الإسلامي.

أولاً: مصدرية الاقتصاد الإسلامي والاقتصاد السلوكي:

يتضح لنا أن الفلسفة والأسس والضوابط الحاكمة لسلوك المستهلك في الاقتصاد السلوكي مصدرها ومرجعها الإنسان بعقله أو بتجربته، فالاقتصاد السلوكي فرع من الاقتصاد التقليدي الذي ينادي بمبدأ "دعه يعمل دعه يمر"، ومبدأ "الحرية المطلقة"، ثم بدأ الاقتصاد السلوكي يضع لتلك المبادئ قيوداً وضوابط؛ ليحقق بذلك أكثر منفعة ممكنة للفرد.

لكن في الاقتصاد الإسلامي بكماليته ومقاصده الأمر يختلف تماماً، فالربانية مصدره، وكماليات الشريعة ومقاصدها حكمة على آلياته ووسائله، وما أصدق على ذلك من أن الصحابة عندما سمعوا نداء تحريم الخمر أراقوها في شوارع المدينة دون تأخير، وعظمة هذه الخاصية القوية في الاقتصاد الإسلامي أنها تضع بذرة الرشد الاستهلاكي في قلب كل مسلم، بينما يمكنه من الناحية الاعتبارية التمتع كما يريد بالحلال.⁽⁵⁴⁾

ثانياً: أسبقية الاقتصاد الإسلامي في توجيه وترشيد سلوك المستهلك:

الاقتصاد الإسلامي له الأسبقية الزمنية عن الاقتصاد السلوكي في الدعوة إلى التوسط والاعتدال، فالتعاليم الإسلامية تحض المسلم على بلوغ حد الكفاية، وتحرم عليه الإسراف أو الإفراط أو التبذير في الإنفاق، مثل قوله تعالى: ﴿وَالَّذِينَ إِذَا أَنْفَقُوا لَمْ يُسْرِفُوا وَلَمْ يَقْتُرُوا وَكَانَ بَيْنَ ذَلِكَ

بالمقالات الكبرى والرسائل السبعين، و (الرياض - خ) و (صندوق الحكمة - خ) و (العهد - خ) في الكيمياء. وأكثر هذه المخطوطات رسائل. ولجابر شهرة كبيرة عند الفرنج بما نقلوه، من كتبه، في بدء يقطتهم العلمية. قال برتلو (Berthelot: M). لجابر في الكيمياء ما لأرسطو طالس قبله في المنطق، وهو أول من استخرج حامض الكبريتيك وسماه زيت الزاج، وأول من اكتشف الصودا الكاوية، وأول من استحضر ماء الذهب، وينسب إليه استحضر مركبات أخرى مثل كربونات البوتاسيوم وكربونات الصوديوم. وقد درس خصائص مركبات الزئبق واستحضرها) وقل لوبون: (G. Le Bon) تتألف من كتب جابر موسوعة علمية تحتوي على خلاصة ما وصل إليه علم الكيمياء عند العرب في عصره. انظر الأعلام للزركلي، ج 2، ص 104.

(54) الاتحاد الدولي للبنوك الإسلامية، الموسوعة العلمية والعملية للبنوك الإسلامية، الجزء الخامس، أهم الخصائص المميزة للاقتصاد الإسلامي، القاهرة، 1983 م، ص 180، بتصرف.

قَوَامًا ﴿الفرقان: 67﴾، وقول الرسول صلى الله عليه وسلم: "إِيَّاكُمْ وَالشُّحَّ، فَإِنَّمَا هَلَكَ مَنْ كَانَ قَبْلَكُمْ بِالشُّحِّ: أَمَرَهُمْ بِالْبُخْلِ فَبَخِلُوا، وَأَمَرَهُمْ بِالْقَطِيعَةِ فَقَطَّعُوا، وَأَمَرَهُمْ بِالْفُجُورِ فَفَجَرُوا". (55) ولقد تمثلت الأمة الإسلامية منذ بدايتها التوازن الاستهلاكي، في عصر الرسول صلى الله عليه وسلم، والصحابة والتابعين رضي الله عنهم، وظلَّت الأمة تسأل عن حد التوازن والاستهلاك، حتى سأل الإمام محمد بن الحسن الشيباني -رحمه الله- (56) عن ذلك فقال: "وَفِي الْحَاصِلِ الْمَسْأَلَةُ صَارَتْ عَلَى أَرْبَعَةِ أَوْجِهٍ فَقَبِي مِقْدَارَ مَا يَسُدُّ بِهِ رَمَقَهُ وَيَتَّقَوِي عَلَى الطَّاعَةِ هُوَ مَثَابُ غَيْرِ مَعَاتِبٍ وَفِيمَا زَادَ عَلَى ذَلِكَ إِلَى حَدِّ الشَّبَعِ هُوَ مُبَاحٌ لَهُ مُحَاسِبٌ عَلَى ذَلِكَ حَسَابًا يَسِيرُ بِالْعَرَضِ وَفِي قَضَاءِ الشَّهَوَاتِ وَنِيلِ اللَّذَاتِ مِنَ الْحَلَالِ هُوَ مَرْخَصٌ لَهُ فِيهِ مُحَاسِبٌ عَلَى ذَلِكَ مَطَالِبٌ بِشُكْرِ النِّعْمَةِ وَحَقِّ الْجَائِعِينَ وَفِي مَا زَادَ عَلَى الشَّبَعِ هُوَ مَعَاقِبٌ فَإِنْ أَكَلَ فَوْقَ الشَّبَعِ حَرَامٌ". (57)

ثالثاً: البعد الاجتماعي في الاقتصاد الإسلامي والاقتصاد السلوكي.

يتميز الاقتصاد الإسلامي عن الاقتصاد السلوكي في إعطاء أهمية أكبر لتأثيره الاجتماعي والمجتمع المسلم ككلمة واحدة، أكثر من تأثيره في الاقتصاد السلوكي على ترشيد السلوك الاستهلاكي، وهو ما يظهر في آليات وتطبيقات كل منهما، ويعتبر الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر من أبجديات الاقتصاد الإسلامي في البعد الاجتماعي وأولوياته، ومسؤولية دينية أخلاقية لا مجال للتقصير فيها أو التساهل، وصمام أمان للمحافظة على رشد وصحة السلوك المجتمعي في الأمة، ومعيار معايير الضامن للهوية المسلمة.

قال -تعالى-: ﴿وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ﴾ (آل عمران: 104)، وقال تعالى: ﴿كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ

(55) رواه أبو داود في سنن أبي داود، تحقيق شعيب الأرنؤوط، باب في الشح، حديث رقم 1698، من حديث عبد الله بن عمرو رضي الله عنه، وقال المحقق: إسناده صحيح، ج 3 ص 123.

(56) مولى لبني شيبان، مات بالري سنة سبع وثمانين ومائة وهو ابن ثمان وخمسين سنة. حضر مجلس أبي حنيفة سنتين ثم تفقه على أبي يوسف، وصنف الكتب الكثيرة ونشر علم أبي حنيفة، انظر طبقات الفقهاء، لأبي إسحاق الشيرازي، ج 1، ص 135.

(57) الشيباني، أبو عبد الله محمد بن الحسن بن فرقد، كتاب الكسب، المحقق: د. سهيل زكار الناشر: عبد الهادي حرصوني - دمشق، ط 1 (1400هـ)، ص 104.

تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَوْ آمَنَ أَهْلُ الْكِتَابِ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ مِّنْهُمْ الْمُؤْمِنُونَ وَأَكْثَرُهُمُ الْفَاسِقُونَ ﴿١٠٤﴾ (آل عمران: 104).

إن الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر مبدأ كبير مؤسس لمفهوم الأمة ورسالتها الإسلامية وحقيقة وظيفتها الحضارية، التي تبدأ بالطبع من سلوكيات وتصرفات الفرد، وتنعكس بدورها على الأسرة والمجتمع والعالم.

وكذلك يدخل الإنفاق بأوجه المختلفة من الزكاة وصدقات التطوع والأوقاف وغيرها من وجه الإنفاق في البعد الاجتماعي الذي تفرد وتميز به الاقتصاد الإسلامي عن الاقتصاد السلوكي. وإذا كان المستهلك في الاقتصاد السلوكي يحقق مصلحته الذاتية في المقام الأول، فإن الاقتصاد الإسلامي يبحث المستهلك المسلم على تحقيق مصلحته ومصلحة الآخرين في نفس الدرجة والمقام، دون إفراط أو تفريط؛ فعلاقة المسلم بأخيه هي علاقة محبة وأخوة وتعاون وتشارك وتكافل، وكثير من النصوص القرآنية والنبوية تؤكد على هذه العلاقة، وتجعلها مقصد من كثير من الفرائض كالزكاة، ويقول النبي صلى الله عليه وسلم: "لَا يُؤْمِنُ أَحَدُكُمْ حَتَّى يُحِبَّ لِأَخِيهِ مَا يُحِبُّ لِنَفْسِهِ". (58)

رابعاً: مبدأ الحريات في الاقتصاد الإسلامي والاقتصاد السلوكي.

مبدأ الحريات في الاقتصاد السلوكي يعني ببساطة أنه لا نمنع الشخص من مطلق حريته فيما يريد، لكن يمكننا التنبيه على أن هذا السلوك أو التصرف فيه ضرر قد يلحق بك في الوقت الحاضر أو المستقبل، دون تجريم أو التنبيه على خطر الخيارات الأخرى التي تسبب للفرد هذه الأضرار، وتم ضرب العديد من الأمثلة على ذلك، مثل: وضع الفاكهة أمام الأطفال في المدرسة دون حظر الوجبات السريعة المضرة بالطفل في طبيعة الحال. (59)

(58) رواه البخاري في صحيح البخاري، باب من الإيمان أن يحب لأخيه ما يحب لنفسه، حديث رقم 13، من حديث أنس بن مالك رضي الله عنه.

(59) Richard H. Thaler Cass R. Sunstein, **NUDGE Improving Decisions About Health, Wealth, and Happiness**, Library of Congress, 2008, page:17. بتصرف

صحيح أن هذا المفهوم الجديد للحريات في الاقتصاد السلوكي أفضل بكثير منه في الاقتصاد التقليدي وأخف حدة، لكنه يُبقى أيضاً على مطلق الحرية للفرد وسلوكه بما يراه هو لنفسه أفضل، مع اعتراف الكاتب بعدم الشرد البشري، وقصور الاختيارات لدى الفرد. على الطرف الآخر نجد أن الاقتصاد الإسلامي يعتبر الحرية في الدين أصل من الأصول والثوابت في الإسلام، ولكن هذه الحرية ليست مطلقة دون قيد أو ضابط كما هو الحال في ظل الاقتصاد السلوكي. فالحرية في الإسلام مقيدة وموجهة بمقاصد الشريعة الإسلامية وضوابط الدين فلا منع أو اعتراض في الإسلام على حرية سلوك الفرد الخاصة ما دامت لا تتعارض مع مقاصد الدين وكيالاته، وكذلك لا تتعارض مع المصلحة العامة أو تؤدي إلى إحداث ضرر عام بالمجتمع. يقول الرسول صلى الله عليه وسلم: "المُسْلِمُونَ شُرَكَاءُ فِي ثَلَاثٍ: الْمَاءِ وَالْكَأِ وَالنَّارِ"⁽⁶⁰⁾، إن كان الإسلام يدعم حرية الفرد الشخصية في الاختيار والتفاوض وتحديد عائداته، فإنه -مع ذلك- لا يقر الحرية المطلقة (اختيارات المستهلك)، ولا يميل إلى (الضبط الاستهلاكي)، بل يدعم الحرية الموجهة، تلك الحرية المستنيرة بتعاليم الدين، والتي تهدف إلى إيجاد الوثام والانسجام بين مصلحة الفرد والمجتمع.⁽⁶¹⁾

وذلك لأن المال في الاقتصاد الإسلامي عند المستهلك المسلم وديعة، والتصرف في هذه الوديعة أو الأمانة يجب أن يتضمن إطار التعليمات الإسلامية، وما جاوز ذلك يمكن اعتباره غير شرعي، يحاسب عليه الفرد؛ لما قد يسببه من أضرار تلحق ببعض أفراد المجتمع، ودليل ذلك قوله -تعالى-: ﴿وَإِذَا تَوَلَّى سَعَى فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ الْفُسَادَ﴾ (البقرة: 205).

سادساً: بُعد الثواب والعقاب في الاقتصاد الإسلامي والاقتصاد السلوكي.

عامل الزمن في الاقتصاد السلوكي هو دنيا بحت، مرتبط بعمر الشخص القصير، بينما البعد الزمن في الاقتصاد الإسلامي يمتد للدنيا والآخرة، كما ينظر الاقتصاد الإسلامي للدنيا على أنها دار عمل وليست دار جزاء، فينعكس ذلك على سلوك المستهلك في عدم الانغماس في

(60) رواه أحمد في "المسند"، باب أحاديث رجال من أصحاب الرسول صلى الله عليه وسلم، حديث رقم 23082، من حديث أبي خدّاش، إسناده صحيح.

(61) بوخاري عبد الحميد، وزرقون محمد، جامعة ورقلة، بدون تاريخ للنشر والطبع، دور الاقتصاد الإسلامي في ترشيد السلوك الاستهلاكي، ص 16.

الشهوات، وفي ربط الإسلام لسلوك الفرد بمبدأ الثواب والعقاب، الدنيوي والأخروي معاً، فالمسلم يضع في اعتباره وسلوكه الاقتصادي الذي يصل به إلى حد التوازن- المادي والروحي الدنيوي والأخروي- في أوجه الاستهلاك والإنفاق المتعددة في أوجه الخير لتحقيق التكافل الاجتماعي في المجتمع.

يتفرد الاقتصاد الإسلامي على الاقتصاد السلوكي بهذا البعد الديني الخالص، ففي الاقتصاد السلوكي لا تُرتب الدولة أو المؤسسة على السلوكيات الاقتصادية سوى منافع وقتية، تختلف في مدى تحقيقها من مكان لآخر، وبشروط والتزامات قد لا يطبقها شخص من الأشخاص، بينما في الاقتصاد الإسلامي المسلم مثاب على كل سلوكياته الاقتصادية في الدنيا والآخرة، إذا ابتغى فيه وجه الله-تعالى-، واكتسبها من طريق حلال مشروع.

ف نجد اهتمام القرآن الكريم بالسلوك الاقتصادي وأعطى له قيمة عالية، وقد صنف هذا السلوك ما بين سلوك اقتصادي إيجابي وآخر سلبي، رتب على كل منها ثواب وعقاب دنيوي وأخروي. فسلوك المسلم الاقتصادي الإيجابي رتب عليه الشارع أموراً منها:

- التحلي بالتقوى.
- التحلي بالإيمان.
- التحلي بالعبودية الحقّة.
- الفوز بالجنة.
- وكذلك سلوك المسلم الاقتصادي السلبي رتب عليه الشارع أموراً منها:
- عدم محبة الله- عز وجل-.
- التكذيب بالدين.
- إثارة الدنيا ومتاعها.
- دخول النار.
- نزع البركة.

سابعاً: الشريعة قائمة على محاربة الطغيان الاقتصادي للدولة.

أشار القرآن الكريم إلى أن الهدف من إرسال بعض رسل الله عليهم السلام القضاء على الطغيان المالي والاقتصادي لبعض البلدان.

وإذا نظرنا إلى الوقت المعاصر نجد أن هناك نظامين تحكمان عملية تدخل الدولة مع الاقتصاد من حيث التوسعة أو من حيث التضييق وهما (النظام الرأسمالي - النظام الاشتراكي). وجاء الاقتصاد السلوكي كفرع من فروع الاقتصاد التقليدي والاقتصاد التقليدي قائم على فكرة الدولة الحديثة وتمركز السلطات في يد مؤسسات تتبع الدولة سواء تشريعيه او قضائية أو تنفيذية.... وهذا انعكس بدوره على الاقتصاد السلوكي في طرق علاج التحيزات المعرفية ومحاولات ترشيد الاستهلاك للفرد المذكورة في التجارب للدول المختلفة جاءت من خلال وحدات تتبع الحكومات من رئاسة الوزراء او تتبع احدي الوزارات وبالتالي كان دور المجتمع المدني او التطوعي محدودا للغاية، وهو عكس هيكل الدولة الاسلامية حيث يقع الجهاد والحفاظ على الحدود من اهم سلطات الدولة وبقية الامور تديرها وتمولها مؤسسات ائمية او مجتمعية سواء وقفية او غير ذلك .

وفي الاقتصاد الإسلامي جعل دور الدولة في الاقتصاد الإسلامي لا يخضع للظروف والملازمات ولا للأهواء والتوجهات البشرية.

الخاتمة

وفي نهاية هذا الجهد المتواضع فقد توصل الباحث إلى النتائج الآتية:

1. الاقتصاد السلوكي فرع جديد من علم الاقتصاد التقليدي، يقوم على المزج بين علم الاقتصاد وعلم النفس في تفسيره لسلوك الفرد الاقتصادي.
2. فلسفة الاقتصاد السلوكي تقوم على مبادئ أساسية هي: هندسة المعلومات وتبسيطها للمستهلك، تجنب الخسارة بوسائل التنبيه المتعددة والمتجددة، ومثلت نقطة عدم الرشد الاستهلاكي عند الفرد والعقلانية المحدودة مركزية فلسفة الاقتصاد السلوكي.
3. ولقد أثرت فلسفة الاقتصاد السلوكي على سلوك المستهلك، للوصول إلى أكبر درجة من حماية الفرد من اتخاذ قرارات سريعة غير مدروسة، وعدم وقوعه في مصيدة الإعلانات للشركات، والتركيز على اختيار الأفضل للإنسان لا اختيارات الآخرين، والموازنة بين الربح والخسارة.
4. فلسفة الاقتصاد السلوكي قامت على مركزية الحلال والحرام، وترتيب الاستهلاك وأولوياته من سُلَم الضروريات للحاجيات للتحسينيات.

5. أوجه الاتفاق بين فلسفة الاقتصاد السلوكي والاقتصاد الإسلامي تمثلت في:

- الاتفاق على أن الإنسان تفكيره وسلوكه الاقتصادي ليس راشداً في قراراته الاقتصادية.
- الاتفاق على أهمية دور الأخلاق والقيم الإنسانية في ترشيد سلوك المستهلك.
- الاتفاق على أن العوامل الاجتماعية والثقافية والدينية والبيئية تؤثر على السلوك الاقتصادي.

6. بينما كانت أوجه الاختلاف بين فلسفة وقيم الاقتصاد السلوكي والاقتصاد الإسلامي في النقاط الآتية:

- ربانية المصدر في الاقتصاد الإسلامي بخلاف الاقتصاد السلوكي.
- أسبقية الاقتصاد الإسلامي في توجيه وترشيد سلوك المستهلك.
- تميز الاقتصاد الإسلامي عن الاقتصاد السلوكي في إعطاء أهمية أكبر لتأثيره الاجتماعي والمجتمع المسلم كلحمة واحدة.
- مبدأ الحريات في الاقتصاد الإسلامي له ضوابطه وقودته التي تمنع وقع الضرر بالآخرين.
- البعد الزمن في الاقتصاد الإسلامي يمتد للدنيا والآخرة، كما ينظر الاقتصاد الإسلامي للدنيا على أنها دار عمل وليست دار جزاء، فينعكس ذلك على سلوك المستهلك في عدم الانغماس في الشهوات.
- في الاقتصاد الإسلامي المسلم مثاب على كل سلوكياته الاقتصادية في الدنيا والآخرة، إذا ابتغى فيه وجه الله-تعالى-، واكتسبها من طريق حلال مشروع.

المراجع والمصادر

- (1) ابن أبي شيبة، أبوبكر ت 235هـ، المصنف في الأحاديث والآثار، المحقق: كمال يوسف الحوت، مكتبة الرشد - الرياض، ط 1 (1409هـ).
- (2) ابن حنبل، أحمد ت 241هـ، مسند الإمام أحمد بن حنبل، المحقق: شعيب الأرناؤوط - عادل مرشد، وآخرون، إشراف: د عبد الله بن عبد المحسن التركي، مؤسسة الرسالة، ط 1 (1421 هـ - 2001 م).
- (3) ابن ماجه، أبو عبد الله محمد بن يزيد القزويني ت 273هـ، سنن ابن ماجه، المحقق: شعيب الأرناؤوط - عادل مرشد، وآخرون، مؤسسة الرسالة ناشرون، ط 1 (1430هـ-2009م).
- (4) ابن منظور، محمد بن مكرم بن علي ت 711هـ، لسان العرب، دار صادر - بيروت، ط 3 (1414هـ).
- (5) أبو داود، أبو داود سليمان بن الأشعث بن إسحاق ت 275هـ، سنن أبي داود، تحقيق شعيب الأرناؤوط، دار الرسالة العالمية، ط 1 (1430 هـ - 2009م).
- (6) الاتحاد الدولي للبنوك الإسلامية، الموسوعة العلمية والعملية للبنوك الإسلامية، الجزء الخامس، أهم الخصائص المميزة للاقتصاد الإسلامي، القاهرة، 1983 م.
- (7) الأزهوي، ترشيد الاستهلاك الفردي في الاقتصاد الإسلامي، دار السلام للطباعة والنشر والتوزيع والترجمة، ط 1 (2002).
- (8) الافندي، محمد احمد، النظرية الاقتصادية الجزئية المتوسطة، مركز الكتاب الأكاديمي عمان، ط 2 (2018).
- (9) البخاري، محمد بن إسماعيل أبو عبد الله ت 256هـ، الجامع المسند الصحيح المختصر من أمور رسول الله صلى الله عليه وسلم وسننه وأيامه = صحيح البخاري، تحقيق: محمد زهير بن ناصر الناصر، دار طوق النجاة (مصورة عن السلطانية بإضافة ترقيم محمد فؤاد عبد الباقي)، ط 1 (1422هـ).
- (10) بوخاري عبد الحميد، وزرقون محمد، جامعة ورقلة، دور الاقتصاد الإسلامي في ترشيد السلوك الاستهلاكي، بدون تاريخ للنشر والطبع.

- (11) الترمذي، محمد بن عيسى بن سؤرة بن موسى بن الضحاك ت 279هـ، سنن الترمذي، تحقيق وتعليق: أحمد محمد شاكر ومحمد فؤاد عبد الباقي وإبراهيم عطوة عوض المدرس في الأزهر الشريف، شركة مكتبة ومطبعة مصطفى البابي الحلبي - مصر، ط2 (1395 هـ - 1975 م).
- (12) ثابت عبد الرحمن إدريس، منى راشد الغيص، إدارة التسويق، مدخل استراتيجي تطبيقي، مكتبة الفلاح الكويت 1994م.
- (13) جابر، علي صكر، وعبد الأمير، عذراء خالد، الانحياز المعرفي لدى طلبة الجامعة، بحث منشور في جامعة القادسية، كلية التربية 2017م.
- (14) الجريسي، خالد عبد الرحمن، سلوك المستهلك دراسة تحليلية للقرارات الشرائية للأسرة السعودية، مكتبة الملك فهد الوطنية 1427هـ.
- (15) النيسابوري، الحاكم أبو عبد الله الحاكم محمد بن عبد الله بن محمد بن حمدويه ت 405هـ، المستدرك على الصحيحين، تحقيق: مصطفى عبد القادر عطا، دار الكتب العلمية - بيروت، ط1 (1411هـ - 1990م).
- (16) حسن، عماد كامل، إشراف سهيل أحمد حوامده، أثر اختلاف ضوابط الرشد الاستهلاكي بين الاقتصاد الوضعي والإسلامي، رسالة ماجستير، جامعة إسطنبول صباح الدين زعيم، تركيا، 2018م.
- (17) غانم، حسين، الاقتصاد الإسلامي طبيعته ومجالاته، المنصورة، دار الوفاء، ١٩٩١.
- (18) غانم، حسين، نظرية سلوك المستهلك، دون ناشر، سنة: 1406هـ.
- (19) الخطيب، أحمد، الإدراك والتعلم، مقالة منشورة، عمان، الأردن 2014 م.
- (20) دوابه، أشرف محمد، الاقتصاد الإسلامي مدخل ومنهج، دار السلام، ط 1 (2010م).
- (21) رانية المجني ونريمان عمار، سلوك المستهلك الإجاز في علوم الإدارة، من منشورات الجامعة الافتراضية السورية، ط2020.

- (22) رؤوف، رعد عدنان، التسويق الخفي هل هو أداة لخداع الزبون أم لتعزيز السلوك الشرائي، بحث منشور، المجلة العربية للإدارة مج 38، عدد 4 ديسمبر (كانون الأول) 2018 م.
- (23) الزهراني، أحمد، مؤتمر هل يحسن الاقتصاد السلوكي قراراتنا؟، معهد الإدارة العامة، برنامج التحول الوطني 2020م،
- (24) السرخسي، محمد بن أحمد بن أبي سهل ت 483هـ، المبسوط، دار المعرفة بيروت بدون طبعة (1414هـ - 1993م).
- (25) سلام عبد الكريم سميم، كسر الاحتكار مهمة الدولة في الأمن الغذائي، مجلة آفاق الثقافة والتراث، عدد 48، عام 2005.
- (26) سيالديني، روبرت، التأثير علم نفس الإقناع، ترجمة سامر الأيوبي، مكتبة مؤمن قريش، ط 1 (2010م).
- (27) الشاطبي، أبي إسحاق إبراهيم بن موسى اللخمي الغرناطي المالكي 790 هـ، الموافقات في أصول الشريعة، دار ابن عفان، ط 1 (1417هـ - 1997م).
- (28) الشيباني، أبو عبد الله محمد بن الحسن بن فرقد الشيباني، كتاب الكسب، المحقق: د. سهيل زكار الناشر: عبد الهادي حرصوني - دمشق، ط 1 (1400هـ).
- (29) الطبراني، سليمان بن أحمد بن أيوب بن مطير اللخمي الشامي ت 360هـ، المعجم الأوسط، المحقق: طارق بن عوض الله بن محمد - عبد المحسن بن إبراهيم الحسيني، دار الحرمين - القاهرة.
- (30) طلعت أسعد عبد الرحمن، التسويق الفعال، مكتبة الشقري الرياض، ط 9 (1999م).
- (31) الفنجري، حمد شوقي، المذهب الاقتصادي الإسلامي، القاهرة: الهيئة المصرية العامة للكتاب، ط 2 (1986م).
- (32) القره داغي، على محيي الدين على، مبدأ الرضا في العقود: دراسة مقارنة في الفقه الإسلامي، بيروت: دار البشائر الإسلامية (1985).
- (33) كانيمان، دانيال، التفكير السريع والبطيء، ترجمة شيماء طه الريدي ومحمد سعد طنطاوي، دار هنداي، ط 1. 2015.

- (34) ماجد عبد الله المنيف، مبادئ الاقتصاد: التحليل الجزئي، عمادة شؤون الكليات، جامعة الملك سعود، الرياض (1410هـ).
- (35) مرعي، محمد البشير فرحان، الحاجات البشرية مدخل إلى النظرية الاقتصادية الإسلامية، دار البحوث للدراسات الإسلامية وإحياء التراث-دبي، ط1 (2001م).
- (36) النيسابوري، مسلم بن الحجاج أبو الحسن القشيري ت 261هـ، المسند الصحيح المختصر بنقل العدل عن العدل إلى رسول الله-صلى الله عليه وسلم-، المحقق: محمد فؤاد عبد الباقي الناشر: دار إحياء التراث العربي.
- (37) منى خضر الحبش، المشكلات التربوية والسلوكية، الجامعة العربية المفتوحة، بحث منشور، (2007 - 2008).

المواقع الالكترونية

- (38) Investopedia; behavioral economics definition;
<https://www.investopedia.com/terms/b/behavioraleconomics.asp>

المراجع الأجنبية

- (39) Fleurbaey, M., Salles, M., Weymark, J. A. (2011). Social Ethics and Normative Economics: Essays in Honour of Serge-Christophe Kolm. New York: Springer.
- (40) Gigerenzer, Gerd; Selten, Reinhard (2002). Bounded Rationality: The Adaptive Toolbox. MIT Press. ISBN 978-0-262-57164-7.
- (41) Richard H. Thaler Cass R. Sunstein, NUDGE Improving Decisions About Health, Wealth, and Happiness, Library of Congress, 2008

KİTAP DEĞERLENDİRMESİ / BOOK REVIEW

**Ömer Demir, Akıl ve Çıkar: Davranışsal İktisat
Açısından Rasyonel Olmanın Rasyonelliği**Fatma Nur Şahin¹**Öz**

İktisadi insan gerçek bir varsayım mıdır? Bireyler için rasyonellik ile çıkarı peşinde koşmak aynı şey midir? Çıkarı peşinde koşan insan toplum yararına bir iş yapıyor olabilir mi? Rasyonel olan değişmez midir? Ana akım iktisat teorisi etkisi altında verilen eğitimlerle bu sorulardan kaçış mümkün gibi görünse de bu gibi soruların iktisat alanı ile ilgilenen kişilerin gündemine sıklıkla geldiği söylenebilir. İktisadi varsayımların gerçek hayattan kopukluğu, analiz sonuçlarını sorgulanabilir hale getirmektedir. Bu yazıda Ömer Demir'in temel iktisadi varsayım olan rasyonelliği çeşitli sorgulamalara tabii tuttuğu 'Akıl ve Çıkar: Davranışsal İktisat Açısından Rasyonel Olmanın Rasyonelliği' adlı eseri kritik edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Davranışsal İktisat, Homoeconomicus, Rasyonellik
JEL Sınıflandırması: A13; B40; D91

*Akıl ve Çıkar: Davranışsal İktisat Açısından
Rasyonel Olmanın Rasyonelliği*

Yazar : Ömer Demir
Yayın Tarihi : 2. Baskı, 2018.
Yayıncı : Sentez Yayıncılık
ISBN : 9786055790561
Dil : TÜRKÇE
Sayfa Sayısı : 216

¹ İstanbul Üniversitesi İktisat Bölümü Doktora Öğrencisi,
Maruf Vakfı İslam Ekonomisi Enstitüsü Araştırmacısı
E-posta: fatmanurrdemirhan@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-5190-741X>

Atıf/Citation: Şahin, F.N. (2023). Ömer Demir. Akıl ve Çıkar: Davranışsal İktisat Açısından Rasyonel Olmanın Rasyonelliği, *Maruf İktisat İslam İktisadi Araştırmaları Dergisi*, 3(1), s.81-84.

• DOI: 10.58686/marufiktisat.1303721

• Geliş/Received - 27.05.2023 • Kabul/Accepted - 10.06.2023

İktisat alanında profesör Ömer Demir, İktisat ve Ahlak, Davranışsal İktisat, Kurumsal İktisat, Din Ekonomisi gibi alanların yanı sıra Bilim Felsefesi ve İktisat Metodolojisi alanlarında eserleri literatüre kazandırmış bir bilim insanıdır. İlk basımı 2013 yılında olan Akıl ve Çıkar kitabı ile iktisadın temel varsayımlarından rasyonelliği iktisadi perspektiften mercek altına alan Demir, kitabın amacını temelde iki soruyu aramak şeklinde açıklamaktadır. Sorulardan ilki rasyonelliğin insan davranış ve tercihlerini açıklamada ne kadar yeri olduğu üzerine, ikincisi ise rasyonellik kabulünden yola çıkılırsa insanların neden hata yaptığı üzerinedir (s. 11). Rasyonel insan, iktisadi modellemenin yapıtaşı konumundadır. Sosyal bilimlerin insanı konu alması ve insan davranışının analiz edilebilme gerekliliği bilim olma yolunda rasyonel insan betimlemesi ile çözümlenmeye çalışılmıştır. İktisat teorisinin, doğa bilimlerinde olduğu gibi, matematiksel analizler yapabilmesine olanak sağlayan “akılcı insan tipolojisi” gerçeklikten uzak olduğu gerekçesiyle sıklıkla tenkit edilmiştir. Bu ise kavramın zamanla sınırlı rasyonaliteye dönüşmesine sebebiyet vermiştir. Demir, iktisadın “rasyonel insan” varsayımının gerçekliğe uygunluğunu sorguladığı eserinde kavramı çeşitli yönleriyle ele almıştır.

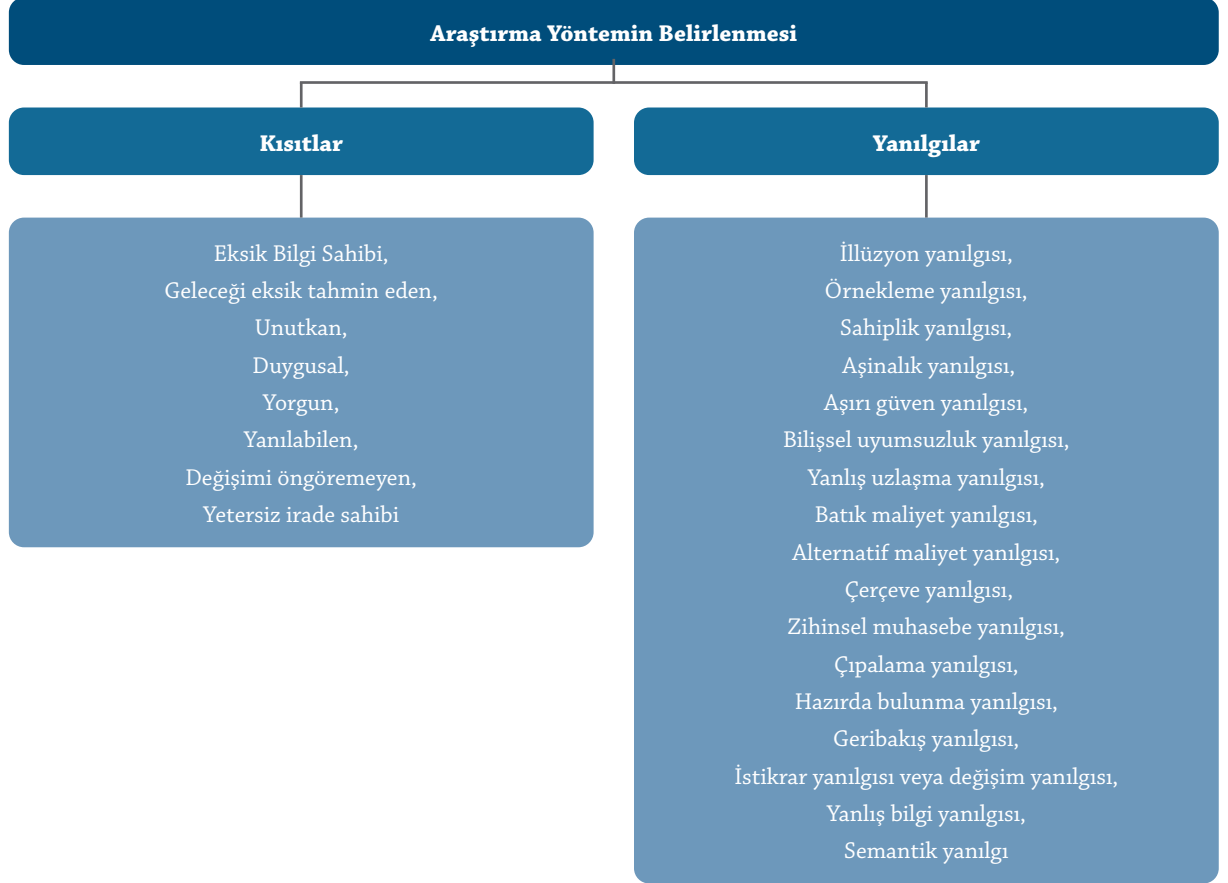
Demir, rasyonelliğin tanımını Sosyal Bilimler Sözlüğü (2015)’ne atıfla yapmaktadır. Bu tanıma göre rasyonellik “Bir düşünce veya eylemin mantık kurallarına uygun gerçekleşmesi ve genel deneyimle çelişmemesi” dir (s.58). Eserde yapılan bir diğer tanıma göre “akla uygunluk, deneyime uygunluk ve yararlılık” rasyonelliktir (s.75). Kitabın temel tezini ise Demir şu şekilde açıklamaktadır;

“Bu kitabın temel tezi, insanoğlunun geliştirdiği toplumsal kurumların çoğunun bireylerin rasyonel davranışını mümkün kılacak ortamı oluşturmak, bunun için gerekli bilgi, irade ve motivasyonu sağlamak amaçlı düzenlemeler olarak değerlendirilebileceğidir.” (s. 200)

Verilen bilgiler öncülüğünde kitabın bölümlerine dair içerikten bahsetmek yerinde olacaktır. Kitap üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm ‘İktisadi İnsan ve Gerçek İnsan’ başlıklı bölümdür. İkinci bölüm ‘Rasyonellik ve Bilişsel Yanılgılar’ adlı bölümdür. Son bölüm ise ‘Rasyonel Olmanın Rasyonelliği’ bölümüdür. Demir iktisadi insanın rasyonel ve kendi çıkarını gözetken insan olduğunu belirttiği ilk bölümde temel olarak üç farklı problem ele almaktadır. Bunlardan ilki insan eğer iktisadi insan gibi bir birime bölünebiliyorsa, sosyal insan, kültürel insan gibi birçok farklı birimin birleşmesi bütün olarak insanı oluşturacaktır. Karar alma süreçleri ise birçok farklı insan biriminin bir araya gelmesi ile sonuçlanır. Bu süreçte iktisadi insanın karar alırken ne kadar baskın olduğu problemlerin ilkidir. İkinci bölüm kişisel çıkarın sınırının belirgin olmayışı problemini ele alır. Üçüncü bölümün temel problemi ise rasyonelliğin sadece iktisadi insana özgü olup olmadığı sorgulamasıdır (s. 28, 29). Bu bölümde sorular araştırılırken piyasa ve görünmez el ile uyum ve çatışma ikilileri üzerinde durulmuştur. Görünmez elin toplum tarafından yanlış olarak nitelenen insan isteklerini yerine getirerek toplum yararına katkı sağladığını belirten Demir, meşru görülen sınırlar içerisinde güdünün yönlendiği faaliyetlerin yararını vurgulayarak görünmez ele yapılan haksız ithamları eleştirmektedir (s. 35, 37). Öte yandan Demir, ekonomik gelişmenin uyumdan daha çok beslendiğini fakat zaman zaman çatışmanın da sahnede olduğunu belirtmektedir. Çünkü yazara göre çatışma uyumdan daha maliyetlidir (s.40, 41). Kitabın ikinci bölümü Rasyonellik ve Bilişsel Yanılgılar başlıklı bölümdür. Bu bölümün amacını yazar iktisadi rasyonelliğe odaklanarak ideal olarak görülen bu durumun gerçekleşmemesinin altındaki sebeplerin irdelenmesi olarak açıklamaktadır (s. 53). Bu bölümde rasyonelliğin bir yanılgı hâli olmadığının vurgulanması önem arz etmektedir. Bireyler her ne kadar rasyonel tercihlerde bulunsalar dahi istenmeyen sonuçlar meydana gelebilir (s.74). Öte yandan bireyi rasyonellikten alı koyan durumlar kısıtlar ve yanılgılar olmak üzere iki ana başlık etrafında toparlanmıştır. Kitapta ele alınan kısıt ve yanılgılar aşağıdaki şekilde verilmektedir. Demir, tam rasyonelliğin olandan ziyade arzulanan olduğunu belirtmektedir (s. 77,78).

BOOK REVIEW / KİTAP DEĞERLENDİRMESİ

1 Rasyonelliğin Kısıtları ve Bilişsel Yanılgılar kısımlarından başlıklar alıntılanmıştır (s. 77-141).

Rasyonelliğin iyi bir şey olduğu ve kısıtlarla yanılgıların ise rasyonellikten uzaklaştırdığı hususlarının ele alındığı ikinci bölümden sonra Demir, üçüncü bölümde rasyonelliğin bu iki olgudan tamamen arınması ile tam rasyonelliğin mümkün olup olmadığını sorgulamaktadır. Kitabın son bölümü olan Rasyonel Olmanın Rasyonelliği başlıklı kısım kurulan bu zeminde iki temel soruya cevap aramaktadır. Bunlardan ilki insanların kısıt ve yanılgıların farkında olup olmadıkları; ikincisi ise doğru olanları yapmada ortaya çıkan zorlukların rasyonelliği ne yönde etkilediğidir (s. 145). Bu bölümde Demir, rasyonel olmanın getirdiği maliyetlerle irrasyonel davranışın getirilerine yoğunlaşmıştır. Rasyonellik ve irrasyonellik kavramsallaştırmasıyla bireylerin yanlış olduğunu düşündükleri davranışları yaparak kazanç sağlamalarını açıklayan Demir'e göre toplumsal olarak sakıncalı eylemlerin bireysel olarak kazançlı olması aslında bir rasyonellik olarak karşımıza çıkmaktadır (s.155-159). Ayrıca kişilerin kendi irrasyonelliklerinin farkında olmaları sebebiyle rasyonele yakınsamak için çeşitli destek mekanizmalarına tabii olduklarını belirten Demir, bu mekanizmaları bilgi desteği, kural desteği, tercih desteği, inanç desteği, irade desteği, motivasyon desteği olmak üzere altı sınıfa ayırarak incelemiştir.

Demir'in eseri incelendiğinde eleştirilere ve irrasyonel davranışlara yer verilmesine karşın iktisadi rasyonelliğin olumlu görüldüğü bir zihin ile yazıldığı belirgindir. Kitabın sistematik yapısı ve konuyu etraflı bir şekilde ele alışı gözlemlenen ilk niteliklerdir. Akademik bir üslup olmasına karşın kullanılan sade dil, literatürün ağırlığını dengelemiş ve okuyucu kitlelerini ilgili olan herkesin anlayabileceği şekilde genişletmiştir. Bunun yanı sıra şekillerle desteklenmiş olan anlatım, okuyucuya içeriğin daha iyi aktarılmasına imkan vermiştir. Her bölümün başında ilgili kısımda cevapları aranacak sorunsalın net bir şekilde okuyucuya aktarılması metodolojik anlamda kıymetlidir. Kanaatimce okuyucunun beklentisini şekillendirmeye yarayacak bu metod okunacak metne ilgiyi arttırmakta ve okuyucuya kendi içerisinde düşünme-cevap arama olanağı sunmaktadır. Kitap boyunca kullanılan çok çeşitli örnekler ve ilgili hususlarda derinleşmek isteyenlere okuma önerileri yapılması literatür bilgisinin okuyucuya aktarımını desteklemiştir. Burada dile getirilmesi gereken eleştiri ise literatürün zaman zaman güncelden kopmasıdır. Özellikle saha araştırmalarında güncel araştırmalardan uzak kalınması hızlı bir şekilde değişen sosyolojik yapı içerisinde okuyucu için örneklerin kabul edilmesi önünde engel teşkil etmektedir. Bu minvalde yapılan yeni araştırmaların olup olmadığı ve eğer mevcut yeni araştırmalar varsa bulgularının neler olduğu merakını kitap tatmin edememektedir. Ayrıca kitap 2013 yılında olan ilk baskısında dahi güncel literatürden kopukluk sorunu yaşarken ikinci baskısının beş yıl sonra olması bu kopukluğu derinleştirmiştir.

Yazara göre, Rasyonel insan varsayımının sosyal bilim olan iktisatta ölçümleme yapmaya olanak tanınması, iktisadın matematik dilini yoğun bir biçimde kullanımını beraberinde getirmiştir. Doğa bilimlerini takip etmekte diğer sosyal bilim alanlarına nispetle başarılı addedilen iktisat, kullandığı yöntemlerle zaman içerisinde diğer sosyal bilim disiplinlerinin sorunlarını da ilgi alanları arasına katmıştır. Böylece iktisat diğer sosyal bilim alanları üzerinde hegemon bir güç halini almıştır (s.18, 19). Rasyonelliğin kilit rolüne odaklanan Demir, çalışması boyunca kavramın ne olduğuna ve nasıl anlaşılması gerektiğine dair arayışını sürdürmüştür. Sonuçta rasyonelliğin çok dar bir anlam alanına sıkıştırıldığına insanı mekanikleştireceği, çok geniş bir alana hitap etmesi durumunda ise totolojiye dönüşeceğini ifade eden Demir, iki uçtan kaçınarak itidalli duruşu benimsemenin en iyisi olacağı yönünde karar kılmış gibi görünmektedir (s. 202). Kurumsal yapının rasyonelliği beslediği tezi üzerine yazılan bu kitap, geniş bir çerçeveden rasyonellik incelemesi yaptığı için özellikle Türkçe literatür açısından önemli bir kaynak konumundadır.

Kaynakça

Demir, Ö. (2018), *Akıl ve Çıkar: Davranışsal İktisat Açısından Rasyonel Olmanın Rasyonelliği*. İstanbul: Sentez Yayıncılık.

¹⁸ Bilgi için bkz. 36s.

marufvakfi.org

[f](#) | [t](#) marufvakfi

marufvakfi.org

[f](#) | [t](#) marufvakfi

marufvakfi.org

[f](#) | [t](#) marufvakfi

MARUF İKTİSAT

MARUF ECONOMICS

الاقتصاد المعروف

İSLÂM İKTİSADİ
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

THE JOURNAL OF ISLAMIC
ECONOMICS RESEARCH

مجلة بحوث الاقتصاد الاسلامي

İletişim/Contact

Maruf İktisat İslâm İktisadî Araştırmaları Dergisi
Seyit Nizam Mah. Mevlana Cad. No: 77 Necmettin Aytek Plaza Kat: 8
Zeytinburnu-İstanbul Telefon: +90 0212 510 11 24-25
• maruf@marufiktisat.com • editor@marufiktisat.com

www.marufiktisat.com

[www.dergipark.org.tr/
tr/pub/marufiktisat](http://www.dergipark.org.tr/tr/pub/marufiktisat)

marufvakfi.org

f | t marufvakfi